

દેશ અને દુનિયા ગ્રંથમાળા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

નિવેદન

કામળોની મોંઘવારી અને અજાતનું
પ્રમાણ જોતાં આજે પ્રકાશનના ક્ષેત્રમાં
કોઈ પણ નવું પગલું ભરવું એ દુઃસાહસ
જે. છતાં આ નવી અગાવહિનો પ્રારંભ
હીજો જાણે તે... ૨

નવા પુસ્તકો

વિશ્વસાહિત્યની વાર્તાઓ	૨-૮-૦
પુરુષાર્થની પ્રતિમાઓ	૧-૧૨-૦
મહોબતને માંડવે	૧-૦-૦
વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ	૨-૦-૦

હવે પછીની પુસ્તિકા

૨૦મી ફેબ્રુઆરીનું 'જન્મભુમિ' જુઓ

સો વર્ષ જીવવાની કળા ૧-૮-૦

એકી સાથે અંગાવનારને ધર બેઠા
પહોંચાડવામાં આવશે. બાકીનાઓએ
ત્રણ ત્રણ આના પોરદેજના મોકલવા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૫૪૮ કિંમત ૦-૮-૦

ગ્રંથનામ આઝાદીની અસરવાળી

વર્ગિક ૮૪૪-૪ : ૨૪૦૪

એક સંસ્કારી પિતાએ.....

- પુત્રી સાસરેથી રીસાઇને ઘેર આવી.
- સંસ્કારી પિતાએ પુત્રિને 'સંસ્કાર લક્ષ્મી' પુસ્તક લાવી આપ્યું અને તે પુસ્તકમાંનું જ્ઞાન પોતાની પુત્રીને સમજાવ્યું.
- પુત્રીને સાસરીઆમાં સર્વને પ્રિય થઇને કેમ રહેવું તે 'સંસ્કાર લક્ષ્મી'માંથી સમજાવ્યું.
- અને પછી તે હસતે માંએ સાસરીએ વિદાય થઇ ને પછી સુખ પામી.

◆ માતા પિતાને સ્વર્ગ થયો ૭૩ ૧૯૪૩

૭૫૦ ગૃહઉપયોગી વિષયો; ૧૨૫
અનેક રંગી ચિત્રો. ૬૫૦ પાના ઉપર
વાંચન. સુંદર ત્રિરંગી બોક્સ

કિંમત ૫-૧૨-૦ વી. પી. ખર્ચ બાર આના

એન. એમ. ઠક્કરની કું.,

૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુંબઇ.

જન્મભૂમિ ગુજરાતી શબ્દરચના હરીફાઈએ
છેલ્લા ૬૫ વર્ષ દરમિયાન ગુજરાતી જનતાને
રૂ. ૧,૭૫,૦૦૦ ઉપરના ઇનામો વહેંચ્યાં છે.

હીરક મહોત્સવ વ્યૂહ ૬૦ માં
એક ભૂલવાળો શ્રેષ્ઠ ઉકેલ ભરી
મોકલનાર અમદાવાદના શ્રીમતી
માનકુંવર માવજી પટેલને પહેલા
ઇનામનો રૂ. ૩,૫૦૦ નો એક મળ્યો છે.

જ્ઞાન, ગમ્મત અને
અર્થલાભની ત્રિવિધ
પ્રાપ્તિ માટે જન્મભૂમિ
હરીફાઈના વ્યૂહોમાં
ભાગ લેા. સંપૂર્ણ
વિજય માટે જુઓ
રવિવારનું “હરીફાઈ.”

નવ આનાની નજીવી પ્રવેશ ફી
સાથે એકજ પ્રવેશપત્ર ભરી મોકલો.
આપે ભરી મોકલેલો ઉકેલ શ્રેષ્ઠ
હશે તો પહેલું ઇનામ આપનેજ મળશે.

વ્યૂહ ૬૨ માં રૂ. ૧,૮૦૦ નું પહેલું ઇનામ
જીતવાનો સંકલ્પ કરો. બંધ તારીખ ૨૩ ફેબ્રુ.

આઝાદીની યજ્ઞજવાળા

લેખક:-

કરસનદાસ માણેક

પ્રાપ્તિસ્થાન

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : મુંબઈ અને અમદાવાદ

૧૩૮, મેડોલ સ્ટ્રીટ, કોલ્ડ, ફોન નં. ૨૨૦૫૭ મુંબઈ

૧૬, શ્રીમાળી સોસાયટી, પો. બો. નં. ૭૩, અમદાવાદ

દેશ અને દુનિયાના સળગતા પ્રશ્નોનો પરિચય
આપતી આ ગ્રંથમાળાનું પુસ્તક દર
મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રગટ થશે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૩૯૪૮
કિંમત આઠ આના

(ટપાલ ખર્ચ એક આનો)

પ્રકાશક

લ દેખી દા સ ગાંધી
ભારતી સાહિત્ય સંઘ
૧૩૮, મેટ્રોન સ્ટ્રીટ-મુંબઈ.

મુદ્રક

અમૃતલાલ પ્રભાશંકર સાતા
સ્ટેટ્સ પીપલ પ્રેસ, કોટ, મુંબઈ.

૧૮૫૭ નું સ્વપ્ન

આઝાદી !

ફેટલો મધુર અને પ્રેરક શબ્દ !

૧૮૫૭ નું એ સ્વપ્ન ! ૧૯૪૩ ના જન્યુઆરીની ૨૬ મી સુધી તો હજુ એ અસિદ્ધ જ રહ્યું છે.

અને છતાં તે વખતે ફેટલી સમીપ લાગતી હતી એની સિદ્ધિ ! ફક્ત સમીપ જ નહિ, બહાર કહો કે આઝાદીનો સૂર્ય તે વખતે પણ એ પણ માટે ઊગીને પછી પાછો ગાઢ અંધકારમાં વિલીન થઈ ગયો !

અને એક રીતે જોઈએ તો, તે વખતના સંયોગો આજના કરતાં વધારે અતુકૂળ હતા. પ્રજા સશસ્ત્ર હતી; અને ટોપીવાળાની હકુમતના પાયા હજુ ઉંડા ઉતર્યા નહોતા. હિંદુ-મુસલમાન અને શીખ, ભારતમૈયાના ત્રણેય સંતાનો સ્વાધીનતાના એ પુણ્ય સત્રની આહુતિઓ બનાવે હોમાઈ જવા તત્પર હતા. મુગલધારીઓ અને મુફ્તિસો, અમીરો અને ફકીરો, સાક્ષરો અને નિરક્ષરો, સૈનિકો અને સામાન્ય જનો, દલિતો અને ઉચ્ચ વર્ગો-એવા એવા ભેદ નહોતા આઝાદીના એ જંગમાં.

અને હજુ તો થોડા જ વરસો પહેલાં, એ સૌએ આઝાદી જોઈ

હતી, અતુલવી હતી, માણી હતી. હજૂ થોડાં જ વર્સો પહેલાં તેમની પોતાની મગર નજર સામે ટોપીગળાઓને તેમણે અનેક લડાઇઓમાં શિકરત ખાતા જોયા હતા. હજૂ થોડાં જ વખત પહેલાં પોતાના મદરે-વતનનાં તેઓ કુલમુખત્યાર માલિકો હતા. તેમની સંમતિ કે અનુમતિ વગર વતનનું પાંદડું પણ ફરકી શકતું નહોતું.

અને જોતજોતામાં, તેમની જ આંખો સામે, પણ તેઓ સમજી શકે તે પહેલાં જ, સેતુબંધથી હિમાલય સુધીના આખા દેશમાં એક ભયંકર પલટો થઇ ગયો હતો. તેની પરવાનગીથી તેમની સાથે વેપાર કરીને ધન રળવા આવેલ પન્દેશીઓ તેમની ધરતીના ધણી-રણી ખનીને ખેસી ગયા હતા. મહેમાન ખનીને આવ્યા હતા તે માલિક ખનીને મહાલવા માંડ્યા હતા; અને પોતે, ધરતીના છોરૂ, એ નવા માલિકોને હાથે ટકાના ત્રણને તોલે હડધૂત થઇ રહ્યા હતા.

અને એ નવા માલિકો હતા કોણ? હિંદુઓ, મુસલમાનો અને શીખો, આપસમાં અસંખ્યવાર લડના તેની ના નહિ; પણ એ ત્રણેય તો એક જ ધરતીનું ધાવણ ધાવી ધાવીને મોટા થયા હતા. આવેશના કેફમાં એક ખીજના ગળાં પણ તેઓ કદી કદી કાપતા, પણ એક ખીજનાં અંતરોને તો તેઓ અચુક ઝોળખતાજ. તેમની તકરારો ભાઇઓની તકરારો જેવી હતી. તેમની ખોલીચાલી, રહેણીકરણી, પહેરવેશલેખાશ, વિચારસૃષ્ટિ બધી એક સરખી. વળી તેમનામાંથી કોઇ એક પક્ષ જીતે કે હારે-પરંતુ એ હાંજીતથી તેમની ધરતીને તો એકંદર સરખાજ લાસહાનિ થતાં.

પણ આ નવા માલિકો? એમને તો હિંદુ, મુસલમાન કે શીખ-હિંદી નામ સાથે સ્નાન કે સ્પર્શ નહિ. તેમનો રંગ જૂદો, રૂપ જૂદું, તુખ્મ અને તાસીર જૂદાં, ભાવ અને ભાષા જૂદાં, વતન અને વાલી જૂદાં, દીન અને ધમાન જૂદાં! તેમને મન તો 'કાળો' માત્ર તેમના તોતિંગ વૈભવ-રથને સુખ્યેન ઠી સડક ઉપર જીવનના આખરી દમ

સુધી ખેંચનાર બળદ! પશુ ! અને પશુ સાથે માન કે મહોબતભર્યો વર્તાવ શે ? ન્યાય અને નીતિમત્તામાં એ પશુ શું સમજે?

૧૭૫૭ માં, પલાશીમાં,—એને આપણે યુદ્ધ નહિ કહીએ— મુસલમાન મીરજાદર અને હિંદુ અમીચંદની નિમકહરામી ઉપર અંગ્રેજ હકુમતની ઇમારતનું ચણતર શરૂ થયું. તે પછી એક સદી સુધી એક તરફ એ ઇમારત, પલાશીએ આપેલ ‘પ્લેન’ પ્રમાણે ચલાતી ગઈ; અને, બીજી તરફ, એ ઇમારત સામેના હિંદી પ્રજાનો રે પ પણ વધતો વધતો પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો. હિંદી પ્રજા, શું મુસલમાન કે શું શીખ—હિંદુ, દોલેરી અને પરાક્રમને પીછાણતી હતી; અરે, જુનુન અને કલેઆમ સુદ્ધાને પણ તે સમજી શકતી હતી; રાજકુળમાં શેતરંજબાજનો પ્રયોગ થાય એ પણ તે જાણતી હતી. પરંતુ કદમે કદમે કપટના જ દાવો ખેંચનારાઓ સાથેનો તેનો આ પ્રથમવારનો જ પરિચય હતો. બોલેલા કે લખેલા શબ્દ ઉપર ઇતિહાસ જ ન મુકી શકાય એવાં નીતિધોરણો સાથે તેની તવારીખનો આ પહેલવહેલો જ પનારો હતો.

એટલે જ ૧૮૫૭ ની સાલ ઉગી અને જોષીઓએ જોશ જોવા શરૂ કર્યા હતા કે કંપની સરકારનું રાજ્ય આથમવાની અવધિ આવી ચુકી છે ! ૨૩ મી જુન ૧૭૫૭ ને દિવસે, કલાધવની કપટખળે જે સમર્થ, તે મહાકાળની ઝપટાળે ૧૮૫૭ ના જૂનની ૨૩ મીએ, ભરમીભૂત થવું જ જોઈએ ને !

પણ આપણે કંઈ અહિં ૧૮૫૭ ના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધની તવારીખ આલેખવા નથી બેઠા. આપણે તો, આજના આઝાદી-દિને, લગભગ એક સૈંકા જૂની આપણી સ્વરાજ-યાત્રાના સીમાચિહ્નેનું પુણ્યસ્તવન કરવા જ પ્રવૃત્ત થયા છીએ માત્ર !

પૂર્વરંગ

આપણા આઝાદી-જંગની સિપેહસાલારી લખને એકેલી આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભા ૧૮૮૫ ના ૩ સેપ્ટેમ્બરની ૨૮ મીતારીએ પહેલી-

વાર મળી. ૧૮૫૭ અને ૧૮૮૫-એ બે વચ્ચે ૨૮ વરસો. એ લગ-
ભગ પા સદી જેટલો સમય, સ્વાધીનતાના પ્રથમ સંગ્રામમાં હારી
બેઠેલી આપણી પ્રજાએ, કાષ્ટ કારમી ચોટ વાગતાં માણસ ભાનસાન
ભૂલી કળ વળે ત્યાં લગી નિઃશ્વેદ બેસી રહે, તેમ નિરાશાજન્ય નિષ્ક્રિ-
યતામાં વ્યતીત કર્યો એમ નહિ જ કહી શકાય. જેને અત્યારે
રાજકારણી પ્રવૃત્તિએને નામે આપણે ઝાળખીએ છીએ તેવું
અલખત તે વખતે કશું નહોતું. પરંતુ ૧૮૫૭ થીયે પહેલાં, વિદીર્ણ
બનેલ પ્રજાજીવનનાં ઘણાખરાં અંગોની શરૂ થયેલી મરમત અને
સારવાર, ૧૮૫૭ ની મહાનિષ્ફળતા પછી પણ લગભગ અખંડ કહી
શકાય એવી રીતે ચાલુ રહી હતી. પરોક્ષ રીતે પણ, રાષ્ટ્રીય જાગ્ર-
તિનાં બીજોતું વાવેતર થયે જતું હતું.

પલાશી પછી લગભગ વીશ વરસે-૧૮૭૭ માં-જેમની જીવનકીલા
શરૂ થઈ એવા રાજા રામમોહનરાયનું નામ સતીની પ્રથાના લોપ સાથે
સંકળાયેલું છે. પણ એમનું જીવનકાર્ય એથી ઘણું વધુ વ્યાપક હતું.
પ્રજા-આત્મામાં ઘર કરીને બેઠેલી જડના તેમને સાલતી હતી. એ
જડતાના મૂળ ઉપર તેઓ પ્રહાર કરવા ઇચ્છતા હતા. હિંદી પ્રજાને
શિક્ષણ પ્રાપ્ય પદ્ધતિએ આપવું કે પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ, એ ૧૮૩૦ના
અરસામાં બહુ જ ઉગ્રરૂપે ચાલેલી ચર્ચાચર્ચાના પદ્ધાંતે, પોતાનાં વજન,
✓ વ્યક્તિત્વ અને વિદ્વતાથી તેમણે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણની તરફેણમાં નમા-
વ્યું હતું, તે પણ આ જ આશવને લક્ષ્યમાં રાખીને.

અને તે પછીના કેશવચંદ્ર સેન અને દયાનંદ સરસ્વતી. એકે
પોતાના અસ્તિત્વ માટેનું એકેએક પ્રયોજન ગુમાવી બેઠેલી
રૂઢિઓની જડ જમાત સામે જેહાદ જગવી; બીજાએ ભારત સંસ્કૃતિના
વિસ્મૃત ગૌરવ પ્રત્યે પોતાની લાક્ષણિક વીર્યવતાથી પ્રજાને આદરવંતી
કરી. **एको बलवान् विद्यावताम् शतमाकम्पयते ।** એવા ઉપનિષદ
ઘોષથી પ્રજાને બલોપાસનાનો પાઠ શીખવ્યો.

આ સંદર્ભમાં, શ્રી. રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને એમના મહાન

શિષ્ય શ્રી વિવેકાનંદ સરસ્વતી, ચિત્રોસોદિકલ સોસાયટી અને એનાં આદ્ય સંસ્થાપિકા શ્રીમતી એની બિઝેન્ટ, જેવાં નામેનો ઉલ્લેખ આપણે સાદર કરી લઈએ. ચિત્રપ્રસૂત અને પતિત એવી એક મહાપ્રજ્ઞના ઉત્થાનમાં આવી નિમ્નૂનિઓનો ફાળો કાંઈ જેવાતેવો નથી. રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ઇતિહાસના લેખક શ્રી પટાભી સીતારામૈયા કહે છે તે પ્રમાણે એ સૌની “પ્રગતિઓ દિંદી રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનદોરને ગુથનાર તન્તુઓ જેવી હતી.”

ગંગોત્રી અને જન્મોત્રીના જ માત્ર જેમણે દર્શન કર્યા હોય તેમને હઝારો ચારસ માઇલોના વિસ્તારોને ધનધાન્યપુષ્પભર શરયશ્યામલ અનાવતાં મંદાકિની અને કાલિન્દીના અદ્વાટ જળવિસ્તારોની ભાગ્યે જ કલ્પના આવી શકે. ૧૮૫૭ ના મહાન પ્રયત્ન પછી ભારતીય રાજકારણના શબ્દકોશમાંથી હુપ્તપ્રાયઃ થયેલ આઝાદી શબ્દ આજે તો આત્મલેખ સૌના જીરોનાં અને જીલ ઉપર રમી ગયાં છે. પણ એ શબ્દનું સાચું મૂલ્ય સમજવા માટે, એને પુનરુત્થાપિત કરવા માટે અસંખ્ય બત્રીશોએએ આપેલી બલિદાનોની ગૌરવ-ગાથા આપણે એકવાર ફરીથી તાજી કરવી પડશે.

પૃથ્વીના કોઈ પણ ખુણામાં જન્મને જુઓ, આઝાદીના યજ્ઞોનો ઇતિહાસ સર્વત્ર એક સરખો જ છે. શાસનકર્તાઓની હૃદયહીનતાએ જ સ્વાતંત્ર્યયજ્ઞોની પૂણ્ય જ્વાળાઓને સદા ભલુકતી અને અગમગતી રાખી છે. પીડિતો પ્રથમ તો કરુણાના એક કટકાનીજ ભીખ માગે. એ ન મળે ત્યારે એમનો આત્મા ચિંતનને ચક્રારે ચડે. ‘જેમનામાં દયાનો છાંટે નથી, માનવતાનો લેશ નથી, એવાઓની કદમચોસી કરવા માટે જ શું કિરતારે એમને સંજ્યા હશે?’ નિરાશાની પળોએ, વારંવાર આ પ્રશ્ન તેમના અંતરમાં ઉઠે. અને એ પ્રશ્નમાંથી, કોઈ નૂતન પ્રકૃતિમર્મ વૈજ્ઞાનિકની આંખ સામે એકાએક ઝળુકી ઉઠે તેમ, એક સનાતન સત્ય એ પીડિતોનાં ચક્ષુઓ સામે ચમકી જાય ! અમારા ઉપર રાજ્ય કરવાનો કોઈ અન્યને

અધિકાર શો ? પછી તો સ્વભાન અને સ્વમાનના ઝંઝાવાતો જાગે, તેમની વિચારસૂષ્કિ અને ભાવનાસૂષ્કિમાં ઉથલપાથલ થઇ જાય, નવાં મૂલ્યાંકનો એમની બુદ્ધિ આંકની જાય, નવી આદર્શભોમકાઓ એમનાં કદપનાયક્ષુઓને દેખાતી જાય, નવી ભાષા એમની જીભ ઉચ્ચારતી જાય અને નવું જોમ એમના અંગોમાં આવતું જાય ! હજૂ હમણા જ જોએ ‘ આટલું આલો, માઆપ ! ’ એમ કરતાં કરતાં મુખો વિકાસીને ઉભા રહેતાં, તેઓ જ “ અમારું છે તે અમને આપ્યે જ છુટકો ! એમાં અમારો વિરોધ કરશે તે પોતાની સલામતીને જોખમમાં નાખીને ! ” એવી ભીષણ ગર્જના કરતા થઇ જાય.

નોંધ પાત્ર છે કે ૧૮૮૭ માં રાષ્ટ્રીય મહાસભાના મુંબઇ ખાતે મળેલા પહેલા અધિવેશનમાં ‘ આઝાદી ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર સરખો પણ નહોતો કરવામાં આવ્યો. એણે પસાર કરેલ નવ ઠરાવોનો ખન્ડો જોતાં, શાસનકર્તાઓના તે વખવના માનસની નિર્ભેળ આપ-ખુદી અને પ્રજાકીય અગ્રણીઓની ટાઢી અને વફાકાર સખુરીની પરા-કાષ્ટા-બન્ને એક સાથે જ દષ્ટિગોચર થાય છે. આજે પંચાવન વરસે પ્રજાની એ સખૂરી ભૂતકાળની કન્દરામાં વિલીન થઇ ગઇ છે, અને એક ‘ ઉઘાડા બળવા ’ સોંસરતી આજે પ્રજા પસાર થઇ રહી છે; પરંતુ રાજ્યકર્તાઓનું માનસ-જીદા લેઆશમાં-એવું ને એવું આપખુદ છે. જગત આખું ભલે પલટાય, પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદનો કાળમીઠો ખડક, પ્રજામતના અખંડ અને અવિરત ધોધપજાડને પડકારતો એવી ને એટલી જ જડ દઢતાથી આજે પંચાવન વરસો પછી પણ ઉભો છે.

સવાઇ શહેનશાહ

પ્રજાની એ ટાઢી સખુરીને અત્યારની ઉત્કટ, ઉગ્ર અને સરોપ તાલાવેલીના રૂપમાં પલટાવી નાખનાર અનેક તત્ત્વોમાં, સાર્થી મોટું તત્ત્વ, કદાચ રાજકર્તાઓની આ જડતા જ હશે. ૧૮૫૭ પછી, હિંદી પ્રજાને એવું પહેલવહેલું અને સોળે કળાએ દર્શન આ

સદીના આરંભમાં થયું. સવાઇ શહેનશાહ જેવો લોડ' કર્જન ત્યારે વાઇસરોય હતો. એણે સામ્રાજ્યવાદી અગમચેતી વાપરીને વિશ્વવિદ્યાલયોનાં દાર આમ જનતા માટે બંધ કર્યાં. ઉચ્ચ ફળવણીને ઉપલા અને મધ્યમ વર્ગના મુદીલર મનવીઓના ધજ્જરાની વસ્તુ બનાવી. એણે પેલિસ દળના ઉચ્ચાધિકારમાંથી હિંદીઓને બાતલ રાખી પોલાદી ચોકદારોને વધુ પોલાદી બનાવ્યું. એને ખિટનના સામ્રાજ્યમાં જેટલી શ્રદ્ધા હતી, તેટલો જ તિરસ્કાર ભારતના આત્મા પ્રત્યે હતો. પરાજિત ભારતને આત્મા જેવું કશું છે કે કેમ તે પણ તેને મન શંકાની વાત હતી! ખિટિશ અરકન્દાજોને એવી લેવામાં આવે તો બંગાળની ધરતી ઉપર ભાગ્યેજ કોઇ રૂપીઓ કે માનવી સુરક્ષિત રહે એવી એની માન્યતા હતી! એવા પામર માનવીઓ પાસે દંભની પણ શી જરૂર? એટલે કર્જનના જમાનામાં શાહીવાદ નગ્નસ્વ-રૂપમાં પ્રકાશ્યો. 'રાજવહીવટ અને પ્રજાશોષણ બન્ને સાથેજ હાથ મિલાવીને ચાલે' એવો એનો પોતાનો જ ગેરા વેપારીઓને આદેશ...

બંગલંગ એની નીતિનું પરિપક્વ ફળ. ભૂગોળ અને ઇતિહાસે જેને એક અને અખંડ સંજ્યા છે તેને ખિટિશ શાસકો, ચાહે તો, લેખણની એકજ ચાલે ખંડિત કરી શકે છે એ હિંદીઓએ સૌથી પહેલાં ત્યારે જોયું!...અને તેમનો રોષાગ્નિ ભભુકી ઉઠ્યો!...

હજી થોડા જ વખત પહેલાં ગોરી પ્રજાઓની અજ્ઞેયતાનો ભ્રમ જાપાને તોડી નાખ્યો હતો. હડધૂત, પદાક્રાન્ત, અપમાનિત એશિયાની એક નાની પ્રજાએ જેનાથી ખિટન પણ બહીતું એવી, અડધા યુરોપને આવરી બેઠેલ ઝારશાહી સામે, હિંસક યુદ્ધમાં, આધુનિક શસ્ત્રાઓની સહાયતા વડે વિજય મેળવ્યો હતો. ખિટનની ધુસરીને શા માટે ત્રીશ કોટિ સંતાનોની માતા ન ફેંકી દે!

એટલે એક નાની શી ચાંપ ઉપર આંગળી મુકતાં વેંત જેમ કોઈ વિરાટ યંત્રની નાની મોટી અસંખ્ય ચક્રાવલિઓ ફરવા માડે, તેમ બંગલંગની સાથેજ હિંદલરમાં ડેર ડેર આન્દોલનો અને દમનોની એક

બીપણુ ઘટમાળ જ શરૂ થઈ ગઈ. સભાઓ, સરવસો અને હડતાળોથી દેશ ગુંથી ઉઠ્યો. આઝાદી અને શાહાદતની ભાવનાથી તરબોળ તરણો ‘પરવાના બન કર’ કાન્તિની આગ સળગવાની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા.

આ આખા દારૂ ભંડારમાં પહેલો તણખો મૂક્યો સરકારે : એની હંમેશની પદ્ધતિ પ્રમાણે. પ્રબળકીય આન્દોલનો જે અન્યાયની નાખૂદી માગતા હતા તે અન્યાયો દૂર કરવાને બદલે તેણે એ આન્દોલનોને જ વધુ રોષ અને વધુ અન્યાય માટેનાં કારણો બનાવી દીધાં. હમદદી અને સમાધાન જેવા શબ્દો પરદેશી હાકોમોના શબ્દકોશમાં ક્યાંથી હોય !

“કદાચ રક્તપાત પણ આવશ્યક અને !” એવી લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર સર બિ પુલરની ધમકી સાથે “ગુરખા પલટણ પૂર્વ અંગાળમ ઉતરી.” શ્રી પટ્ટાભી સીતારમૈયા લખે છે. “અને એ વખતે પંડિત માલવીયે બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે, હિંસાનો એક પણ બનાવ પ્રગ્તે હોયે હજૂ બનવા પામ્યો ન હતો. પરંતુ જેમ વધુ જોશદાર ફટકો ત્રાગતાં દડો વધુ ઉઠ્યો ઉછળે, તેમ ૧૯૦૫-૧૯૦૬ નો રાષ્ટ્રીય જુરસો દમન-આવેગથી ઉત્તાનો વધતો જ ગયો. કોઈ પણ ખુણે બનતા બનાવોનો પ્રત્યાઘાત આખા દેશમાં ગુંથી ઉઠતો. અંગાળની સાથે તે વખતે આખા દેશે આત્મીયતા સંધી લીધી. પ્રત્યેક પ્રાંતે પોતપોતાને થયેલ નાનામોટા અન્યાયો માટેનો અત્યારલગી રૂંધી રાખેલ રોષ આ વખતે એકસાથેજ ફાટી નીકળ્યો. પંજાબમાં કેનલ કોલોનાઇઝેશન ખીલતે અંગે સરકાર વિરુદ્ધ જખ્ખરસ્ત ધમાલ થઈ-જેને અંગે પોષ્ણત્વ લાલા લજપતરાય અને સરદાર અજીતસિંહને દેશનિકાલની સજા થઈ. કલકત્તા મહાસભાએ પોતાના પ્રમુખ તરફે આ સમયે સુયોગ્ય એવા હિંદના દાદા દાદાલાઈ નવરોજીની વરણી કરી હતી અને એમણે ‘સ્વરાજ’ શબ્દને હિંદના રાજકારણમાં પહેલીવાર દાખલ કરીને એંગ્લો-ઇન્ડિયન બળતામાં ધી હોમ્યું.”

સ્વદેશી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને અધિકાર-એ ત્રણ અંગલંગ

અંગેના આંદોલનોનાં ફળો. બહિષ્કારનું પ્રથમ દર્શન હિન્દી ધરતી ઉપર ૭ મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૫ ને રોજ થયું. ૧૬ મી ઓક્ટોબરે અંગભ ચર્ચિત ઉજવાયો. દમન અને આંદોલન એક બીજાને વેગ આપતાં ગયાં.

૧૯૦૭ના ઓગસ્ટ સુધીમાં તે પરિસ્થિતિ એટલી ગંભીર બની ગઈ કે જેમની સમેતોક્તના વિષે સરકારને લાગ્યે જ શક ન્તય એવા શ્રી. ગોખલે વિષે પશ્ચ લોર્ડ મિન્ટોને કહેવું પડ્યું: “હું માનુ છું કે એનું અંતર પ્રમાણિક છે. પણ તાજેતરમાં એણે જે ભાગ લેજોયો છે તે જોઈને તો હું કંટાળી જ ગયો છું.”

લાલ, પાલ અને બાલની ચશસ્વી ત્રિપુટિવાળા વિપિનચંદ્ર પાલનો અને અરવિન્દ દેવનો, એક રીતે, આ સમય કહી શકાય. શ્રી અરવિન્દ તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું સુકાન સંભાળી લેવા માટેજ વડોદરેથી અંગાળ આવેલ...

૧૯૦૮ માં પરિસ્થિતિ વિકટતાની ટોચે પહોંચી. ‘યુગાન્તર,’ ‘સંધ્યા’ અને ‘વંદેમાતરમ’ ઉપર સરકારી જપ્તીઓ બેસી ગઈ. ‘સંધ્યા’ના તંત્રી બ્રહ્મબાંધવ ઉપાધ્યાય હોસ્પિટલમાં જ મૃત્યુ પામ્યા. અને શ્રી. અરવિન્દ કારાવાસોની અનેક યાતનાઓ સહન કરીને પોંડિચેરી તરફ વિદાય થયા.

અને એજ વરસના એપ્રિલની ૩૦ મીએ મુકપરપુરમાં બે બોમ્બ પડ્યા. ફેંકનારાઓનું નિશાન તો ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ મિ. કિંગ્સફર્ડ હતો, પરંતુ બંબ પડ્યા કમનશીબે બે ગોરી બહેનો ઉપર.

આ તરફ મહારાષ્ટ્રમાં બાલ ગંગાધર ટિળક અને આંધ્રમાં શ્રી હરિ સર્વોત્તમ રાવ અને બીજા બે આગેવાનો ૧૩ જુલાઈ ૧૯૦૮ ને દિન પકડાયા. પાંચ દિવસના મુકદ્દમા પછી ટિળકને ૭ વરસની દેશનિકાલની સજા મળી. અને એમાં ૧૮૯૭ ની એમની સજામાંથી માંડી વાળેલ ૭ મહિનાની મુદતનો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો.

રાવને ત્રણ વરસની સળ મળી. સભાએ અને પત્રો ઉપર નવા પ્રતિબધોઃ
મુક્તા કાયદા ઘડાયા....રાજદ્રોહને શમાવવા માટે જેટલું થઇ શકે
તેટલું બધું થયું.

પણ આ બધાનું પરિણામ એક જ આવ્યું; હંમેશાં આવે છે તે. જે
'રાજદ્રોહ' અત્યાર લગી ભારતની ધરતી ઉપર પ્રગટરૂપે વિચરતો હતો,
તેણે ભૂ-મર્જામાં આશરો લીધો... અને રિવોલ્વર અને બો-મ્બ એ તેના
આયુધો બન્યાં... અને એની ઝાળ ઠેઠ લાંડન સુધી પહોંચી. ૧૯૦૭ માં
સર કર્ઝન વાઇલીના ખુન માટે મદનલાલ ટીંગરા ફાંસીએ ચડ્યો અને
એનું નામ આખા દેશની જાલ ઉપર રમી રહ્યું મહારાષ્ટ્રમાં
જેકસનનું ખુન થયું...

આ 'રાજદ્રોહ'નો ન તો મિન્ટોમોલિં સુધાગઓ ધંલાજ
કરી શક્યા કે ન તો વાઇસરોયની કારેબારીમાં
પ્રથમવાર પ્રવેશ પામેલ એકાદ બે હિંદીઓ તેને દૂર કરી
શક્યા. શ્રી ગોખલે ઘણીવાર કહેતા તેમ 'મોડા મોડા દાખલ કરવામાં
આવતા સુધારાઓની "કાંમત અધી" થઇ જતી અને શેભા તો
રહેતી જ નહિ."

અને બધા અનર્થોનું મૂળ બંગલગનો મહાઅન્યાય તો હજૂ
ઉભો જ હતો. આખી પ્રજાના હૃદયમાં ભોંકાઇ રહેલ એ કાંટો દૂર
ન થાય ત્યાંસુધી શાંતિની આશા નિરર્થક, એવી તે વખતના ભારત-
મંત્રી લોડ મોલિંને પણ પ્રતીતિ થઇ ગઇ.

પણ હિંદની નોકરશારીને માટે તો એ હવે 'ઇન્જન'નો સવાલ થઇ
પડ્યો હતો! એ પેલાદી ચોકઠાંને પ્રાણ જેવું કંઇ પણ હોય તો
તે 'ઇન્જન'! એ જાય પછી તેને માટે રહ્યું શું?

એટલે એક તરફ, જેની નિષ્ફળતા અને નિરર્થકતાની લોડ
કર્ઝન સુદ્ધાં એના એકેકે એક પ્રણેતાને પ્રતીતિ થઇ ગઈ હતી અને
જેનું એકેકે દિવસનું અસ્તિત્વ રાજની શાંતિ અને સ્વસ્થતા સામે

પ્રચંડ પડકારરૂપ બની રહ્યું હતું તે અંગ્રાજી, અને બીજી તરફ ગોરી નોકરશાહીના સર્વસ્વ જેથી ધનજન્ય-એ વચ્ચે પડી ગયેલી આંટીમાંથી માનવર્યો ઉઠેલ શોધવામાં બ્રિટિશ રાજતંત્રનાં ઊંચામાં ઊંચાં ભેગાં ગુંથાઈ ગયાં.

એટલામાં, મિન્ટોની અવધિ પુરી થઈ. એની જગ્યાએ વાઇસ-રોય પદે નિમાધને લોર્ડ હાર્ડિંગ આવ્યો. ભારતમંત્રીનું સ્થાન મિડલ્ટનને બદલે લોર્ડ ક્યુએ સંભાળી લીધું; અને સમ્રાટના રાજ્યા-ભિષેકનો વિધિ પણ બરાબર આ જ ટાંકણે ઉપસ્થિત થયો.

ચિરસ્થિત મોણસ જેમ રુચિકર પકવાન્તેને વધાવી લે, બરાબર તેમજ સરકારે આ ત્રિપુડીયોગને, બહાદુરીથી પાછું પગલું ભરી લેવાના અવસર રૂપે વધાવી લીધો; અને ‘આ-દોલનોથી ડરી જઈને નહિ પરંતુ કેવળ સ્વેચ્છાથી ‘જ’ નોકરશાહીએ એકને બદલે બે નિર્ણયો કરી નાખ્યા : અંગાળને ફરી એક કરવાનો અને હિંદની રાજધાનીને કલકત્તાથી દિલ્હી લઈ જવાનો. ૧૨ મી ડિસેમ્બર ૧૯૧૧ ને દિન, દિલ્હીમાં રાજ્યાભિષેક વિધિ પછીના ચોતાના લાપણમાં નામદાર સમ્રાટે આ બે નિર્ણયોની જાહેરાત કરીને “અમારી વહાલી પ્રજા, આ ફેરફારોને પરિણામે વધુ સુખસંપત્તિના માર્ગે પ્રયાણ કરશે” એવી આશા વ્યક્ત કરી.

આમ એક પ્રાંતના પ્રજા ઉપર સંગઠિત બનીને ભારતે ચોતાની અખંડિતતાનું એકવાર ફરીથી પ્રદર્શન કર્યું. ૧૯૧૧ ના ડિસેમ્બરમાં કલકત્તા ખતેના મહાસભાના અધિવેશનમાં સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ અંગાળની વતી આખા ભારતવર્ષનો ઉપકાર માન્યો અને ‘એક સ્વતંત્ર અને સમવાયતંત્ર-બદ્ધ સામ્રાજ્યના સ્વરાજ ભોગવતાં બીજા અંગોમાંનું હિંદ પણ એક અંગ બનશે અને ઇંગ્લાંડ સાથેના આપણા અવિચ્છેદ્ય સંબંધની મધુરતાનો અને નવજાત સ્વાધીનતાના અમૃતનો આનંદ આપણે ચિરકલ માણશું’ એવી આશા પણ રજૂ કરી.

પણ અફસોસ, તે વખતની એ 'નવજનત સ્વાધીનતા' માત્ર મૃગબળ નીવડી ! અંગભંગ ગયો; પણ નોકરશાહીએ એ નિમિત્તે થોડા દમન-શસ્ત્રોને એ પૌતાની પાછળ મુકતો ગયો. રાજદ્રોહી સભાઓનો ખરડો (૧૯૦૮) પ્રેસ ખરડો (૧૯૦૮) ઇમિનલ લે એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ (૧૯૧૦) અને પેલો પ્રાચીન લાગે તેડો જૂનો ૧૮૧૮ નો રેઝ્યુલેશન એક્ટ-એ નવજનત આઝાદીના મૂળિયાં ખોદવા માટે પાછળ રહ્યા હતા. સ્વદેશી ઉપરનો કરવેગ પણ આ અસંતોષમાં ભરતી કરવા હાજર હતો; અધુરામાં પુરું, લોકમાન્ય ટિળક અને બીજા અગ્રણીઓ હજૂ કારાવાસમાં હતા ..

૧૯૧૨ માં રાજધાની કલકત્તાથી દિલ્હી ખસેડવામાં આવી. પાટનગર-પ્રવેશનો સમારંભ નોકરશાહીએ ગોઠવ્યો. વાઘસરોય હાડિંજ હાથી ઉપર બેસીને હાથપાણી એક સરઘસની સાથે દિલ્હીમાં દાખલ થતા હતા અને તેમના ઉપર એક ભોગ્ય પડ્યો ..અને એની સાથે હિંદી રાજકારણમાં પણ એક ઘડાકો થયો. વાઘસરોય નો દૈવયોગ બચી ગયા પણ એકાદ બે વરસ થયાં સ્ટેજ હળવી અનેલી નોકર-શાહીની પકડ ફરી પાછી મજબૂત બની ગઈ. નોકરશાહીના આક્રમણનો ધણોખરો ભાગ, અલખ-ત, વર્તમાનપત્રોની પીડ ઉપર જ હતો.

એવામાં એક મહાન ઘટના જગતના રંગમંચ ઉપર બની ગઈ. યુરોપના સામ્રાજ્યલોભુપ રાષ્ટ્રોએ યાદવાસ્થળી મચાવી મૂકી. અને વિશ્વયુદ્ધ સળગી ઊઠ્યાના સમાચાર જનતા જીરવી શકે તે પહેલાં તે જર્મન કબજરના ધાડાં પેરિસ નગરની ભાગોળ આગળ આવીને ઘિટન અને એના તમામ મિત્રોને ભયભીત બનાવી રહ્યાં.

એટલે યુદ્ધ શરૂ થતાં વેંત લોડ હાડિંજે કોઇની પરવાનગી કે સંમતિની પરવા કર્યા વગર જ હિંદી સૈન્યને અસંખ્ય શ્રીટનની સહાયતા અર્થે ફ્રાન્સમાં મોકલી આપ્યું. માર્સલ બંદરે ઉતર્યા પછી એક પણ દિવસના આરામ વગર, અખંડ દૂર કરતું કરતું, આગળ

વધતી જમન-લહરીઓને અવરોધવા માટે આ સૈન્ય દેહ રણભેરયાઓ સુધી આવી પહોંચ્યું; અને એક અતિ વિકટ એવી અણીની પળે મિત્રરાજ્યો ઉગરી ગયાં.

સામ્રાજ્ય ઉપર તૂટી પડેલી આ વિરાટ આપત્તિને અવસરે હિંદી મહાસલાતું વલણ સંપૂર્ણ વફાદારીનું હતું. બ્રિટનના યુદ્ધમાં હિંદ શા માટે સંડોવાય એવો પ્રશ્ન પણ ત્યારે સંભવિત નહોતો.

૧૯૧૪ ના વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆતે હિંદી રાજપુરોને એક સત્ય સમન્વયું. તે સત્ય એ કે સામ્રાજ્ય બ્રિટનને ખાતર છે, બ્રિટન સામ્રાજ્યને ખાતર નથી! હિંદમાં સૈન્ય છે. એના નિભાવનો જંગી ખર્ચ હિંદી ખેડૂતોની ખાંધ ઉપર છે. એ સૈન્ય હિંદના રક્ષણ માટે છે એમ કહેવાય છે; પણ ખરી રીતે એ સૈન્ય હિંદ બ્રિટનના કબ્જામાં જળવાઈ રહે એટલા માટે જ છે. એ સૈન્યને હિંદી સૈન્ય કહેવા કરતાં, પરાગ્જિત હિંદ ખાતેનું બ્રિટિશ લશ્કર કહેવું જ વધુ ઉચિત છે. આ સૈન્યને બ્રિટનને માટે હિંદનું રક્ષણ કરી રહ્યું છે, તે બ્રિટન જ નષ્ટ થઈ જાય તો પછી હિંદને કરવું છે શું?

૧૯૧૪ની મહાસલાએ હિંદી પ્રજાએ દાખવેલી આ “વફાદારીના બદલામાં” શું માગ્યું? પ્રાંતિક સ્વરાજની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન અને સમન્વય-બદ્ધ સામ્રાજ્યના એક અંગ તરીકે હિંદના સ્થાનનો સ્વીકાર! વિશેષે કશું જ નહિ.

સ્વરાજનો મંત્ર

‘વફાદારીના બદલા’ની મહાસલાની આ ટૂંક સામે રોષ દાખવનાર વ્યક્તિઓમાં અગ્રગણ્ય હતાં શ્રીમતી એની બીસેન્ટ. સ્વાયત્ત-શાસન કે સ્વરાજ એ કોઈની વફાદારીનું પારિતોષિક નહિ પણ પ્રત્યેક પ્રજાના અધિકારની વસ્તુ છે એ સિદ્ધાંત સાથે આ પ્રાણવતી વિદુષી સન્નારી હિંદી રાજકરાણના રંગમંચ ઉપર આવ્યાં. હિંદ માટે એમણે આ સિદ્ધાંતના આધારે સ્વરાજની માગણી કરી. હોમરૂલનું આન્દોલન ભારતવ્યાપી બનાવ્યું. સ્વદેશી, બહિષ્કાર અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને

એ જ ત્રિવિધ કાર્યક્રમ ફરી પાછો પૂરવેગથી શરૂ થયો. નવા આન્દોલન પ્રત્યે હંમેશની પેઠે વિદ્યાર્થીઓ વિરાટ સમુદાયમાં આકર્ષાયા અને એના જવાબમાં લોડ પેન્ટમેન્ટે વિદ્યાર્થીઓ રાજકારણમાં ભાગ લે તે. સામે પ્રતિપંથ મૂકતું ફરમાન બહાર પાડ્યું. દમન અને આન્દોલનની ઘટમાળ ફરી પાછી શરૂ થઈ... પરિણામે ૧૬ જુન ૧૯૧૭ ને દિન શ્રીમતી એની ખીસેન્ટ, 'મિં વાડિયા અને અરૂંડેલને ઉટાકામંડમાં નજરકેદ કરવામાં આવ્યા અને ફરી પાછો રંગ બમ્બો.

નવી આશા, નવો ઉત્સાહ, નવું જોમ, નવાં સાહસોના એ દિવસો હતા. જવલંત અને અપ્રતિમ વ્યક્તિત્વ, અદ્યત્ત અને અણુ-થાક સુયોજનશક્તિ અને વિસ્તૃત અને સંસ્કારી અનુયાયી મંડળને લક્ષને શ્રીમતી એની ખીસેન્ટે રાજકારણમાં ઝંપલાવ્યું હતું અને રાજકારણી ભાષા જ એક રીતે પલટાઈ ગઈ હતી. “હિંદે દાખવેલી વફાદારીને તેને બદલો મળવો જોઈએ” એ વિદ્યુતીએ ગર્જના કરી, “એવી વાતો હું સાંભળું છું. પરંતુ પોતાના લાડિલાં સંતાનોનાં સ્થિર અને આંસુના બદલામાં અમુક અમુક લાભો ખરીદવાની હિંદની મુદ્દલ ઈચ્છા નથી. હિંદ તો એક રાષ્ટ્ર તરીકે સામ્રાજ્યની ખીજ પ્રજાઓ સાથે સમાન અધિકાર માગે છે. યુદ્ધ પહેલાં પણ હિંદની એ માગણી હતી. યુદ્ધ દરમ્યાન પણ એની એ માગણી છે. અને યુદ્ધ પછી પણ એની એ જ માગણી રહેશે. એની એ માગણી કોઈ બદલાઈ નહિ, પરંતુ હકકર છે. આ બાબતમાં કોઈ કશી ભૂલ ન કરે”

એક રીતે જોઈએ તો હિંદનું વાતાવરણ, વિશ્વયુદ્ધના આ પ્રારંભ કાળમાં, પ્રતીક્ષામય હતું. પ્રજાની અવ્યક્ત ભાવના-સૃષ્ટિને મૂર્તસ્વરૂપ આપી શકે એવી શક્તિશાળી અને સમર્થ વ્યક્તિની જ જાણે સૌ રાહ જોઈ રહ્યા હતા. ગોખલે અને ફિરોજશાહ મહેતા સ્વર્ગે સંચર્યા હતા. દીનશા વાઘા નિવૃત્ત થઈને બેઠા હતા. બ્રિટિશ ન્યાયાધીશ તરીકે નિવૃત્ત થયેલ સર નારાયણ ચંદાવરકર

રાજકારણમાં નકામી થઈ પડ્યા હતા. હૈરમ્મયરણ મૈત્ર, અને સુખારાવ પંતુલુ ઉપનાયક તરીકે બહુજ યોગ્ય હોવા છતાં રાષ્ટ્રનું સુકાન લઈ શકે એટલા સમર્થ ન હતા. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી આગેદુરમાં સહેજ પાછળ રહી ગયા હતા; શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી અને પંડિત મદનમોહન માલવીયા પ્રકૃતિએ, વૃત્તિએ અને પ્રવૃત્તિએ મવાળ હતા. લાલા લખપતરાય તો લગભગ આખા યુદ્ધકાળ દરમ્યાન અમેરિકામાં દેશનિકાલની અવસ્થામાં હતા. ૧૯૧૫ ના અધિવેશનના પ્રમુખ સ્પેન્ડ્ર પ્રસન્ન સિંઘ (પાછળથી લોર્ડ સિંઘ) મહાસભાના રાજકારણમાંથી વિદાય લઈ ગયા હતા.

હા. એક હતા માન્ડલેના કારાવાસમાંથી તાબજ છુટેલા લોકમાન્ય ટિગક...પણ એમના નેતૃત્વનો આધારસ્તંભ બની શકે એવો ઉદામવાદી પક્ષ હજી મહાસભામાં સંગઠિત થયો નહોતો.

અને બીજાં હતા, દક્ષિણ આફ્રિકાથી તાબજ દિંદમાં પધારેલા મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી...પણ એ હજી હિંદી રાજકારણનો અભ્યાસ કરવામાંજ ગુંથાયા હતા.

બરાબર આજ તમકકે, જાણે અગાઉથી કરી રાખેલ કોઈ દૈવી નોકેતને અનુસરીને કેમ ન હોય, એમ શ્રીમતી એની બિઝન્ટે ધર્મના ક્ષેત્રમાંથી રાજકારણના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. તેના અનુત્તમ વક્તૃત્વની પાંખો ઉપર ચડીને સ્વરાજનો મંત્ર ભારતના એકકે એક ખૂણામાં યુંજવા માંડ્યો.....

આ વખતના સપાટી ઉપરના રાજકીય ઝહેણાંનો પરિપાક એટલે મહાસભાનું ૧૯૧૭ નું લખનૌ-અધિવેશન. સ્વાયત્તાસનની યોજના આ અધિવેશનમાં વિચારાધ અને એનો હિંદુ તેમજ મુસ્લીમ બન્નેએ સ્વીકાર કર્યો. ૧૯૦૭ થી જૂઠા પડી ગયેલ ગરમ અને નરમ પક્ષ મહાસભાના રંગમંચ ઉપર ફરી સંગઠિત થયા તે પણ

લખનૌમાં. દિળક અને ખાપડે, ૩૦ રાશ બિહારી ઘોષ અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, ખીએન્ટ, અરુન્ડેલ અને વાડિયાની ત્રિપુટિ, મહમદાવાદનો રાજા, મઝર-અલ-હક, એ. રસુલ અને ઝીણા, ગાંધી અને પોલાક....એક વિચિત્ર છતાં સર્વસ્પર્શી પુલગુંથણી ભારત-ભાગ્યવિધાતાએ મહાસભાના ફલક પર જાણે રચી હતી !

આ અધિવેશને “(અ) હિંદની પુરાતન સંસ્કૃતિનો વિચાર કરતાં તેમજ શિક્ષણ તથા જાહેર જીવનની આખતમાં હિંદે જે પ્રગતિ સાધી છે તે જોતાં, હિંદને ખતી શકે તેટલું વહેલું સ્વરાજ આપવાની બ્રિટિશ રાજતંત્રની નીતિ છે એવી ઘોષણા નામદાર સમ્રાટે એક શાહી ઢંદેરા મારફત કરવી. (બ) એ દિશામાં એક પ્રત્યક્ષ પગલાં લેખે મહાસભા-લીગ યોજનાનો સ્વીકાર કરવો (ક) અને સામ્રાજ્યની પુનર્વ્યવસ્થા કરતી વખતે હિંદને એક સમાન ભાગીદારની કક્ષાએ પહોંચાડવું” એવી માગણી કરી.....

ક્યાં ૧૯૧૭ ની આજે નિર્જીવ લાગતી એવી આ માગણીઓ અને ક્યાં સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાની આજની સાર્વત્રિક માગણી ! હિંદ-બ્રિટિશ સમસ્યાનું મૂળ, હિંદને સ્વાધીન કરવાની બ્રિટનની અનિચ્છામાં છે—ખીજા કશામાં નથી; બ્રિટનની સામ્રાજ્યલોલુપતા એ એકજા હિંદી આઝાદીની આડે સાચો અંતરાય છે એ વાતની, અંગ્રેજ હકુમતની તવારીખમાંથી કદમે કદમે મળી આવતી પ્રતીતિ, આ માગણીઓના બ્રિટિશ સરકારે આપેલ ‘ઉત્તર’માંથી પણ મળી આવે છે. આજે સ્વાધીનતાનો ઇન્કાર કરવા માટે જે જે બહાનાંઓનો આશરો લેવામાં આવે છે તેમાંથી એકેકે તે વખતે વિદ્યમાન નહોતું. હિંદ વફાદાર હતું. ‘તમે ખસી જાઓ’ એવી માગણી નહોતી કે જેથી લશ્કરે હિંદની ધરતી ઉપર રહેવું કે ન રહેવું એવો સવાલ ઉત્પન્ન થાય. પાકિસ્તાનની વાત કે વિચાર સુધ્ધાં નહોતાં. લીગ અને કોંગ્રેસ બન્ને એકમત હતાં. આંખેડકર અને એનો દલિત-વર્ગ લવિષ્યની ભેદનીતિના ગર્ભમાં હતા. હિંદ ઉપર પરદેશી આક્રમણનો તાત્કાલિક ભય નહોતો. અહિંસા

નહોતી. અહિંસાનો પેગમ્બર હજુ હિંદી રાજકારણને તોરણે ઉભો હતો—પોંખાવાની રાહ જોતો.

જતાં લોડ એમ્સફોર્ડે એ નિર્જીવ માગણીઓમાં “આપત્તિકારક ફેરફારો” જોયાં ! અને એ “ક્રાંતિકારક દરખાસ્તો”માં “જર્મન કૂટનીતિનો હાથ” બ્રિટીશ મુત્સદીઓને દેખાયો, જેમ અત્યારે જાપાનનો દેખાય છે તેમ !

“ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થાય.છે” એ સત્ય આઝાદી-યજ્ઞોના ઇતિહાસમાં વારંવાર પ્રતીત થાય છે. કેટલીક વાર તો ઝીણી ઝીણી વીગતો સુધ્ધાંમાં શાહીવાદી શાસકો અને આઝાદીના સૈનિકો બંને મોટે ભાગે ભૂતકાળના આઝાદી-જંગોમાંથીજ પ્રેરણા મેળવતા હોય છે. એટલે ૧૯૪૨ માં, ટ્રાંઝિસ્ટ અગર આન્દોબન ઉભું કરે તો તેને કમ રીતે દાખી દેવું એ બાબતના ખાનગી પરિપત્રો નોકરશાહીના અધિકારીઓમાં વહેંચાયા હતા, તેવીજ રીતે ૧૯૧૭ ના સ્વરાજના આન્દોલનને દાખી દેવાની યોજનાઓ પણ ખાનગી પરિપત્રો દ્વારા પ્રાંતે પ્રાંતના અને જીલ્લેજીલ્લાના હાકિમો અને છાટાસાહેબો પાસે પહોંચી ગઈ હતી. અને એના પડઘા રૂપે પંજાબના દમનવીર સર માધકલ ઝોડવાયર જેવાએ વસ્તીને ઉદ્દેશીને ધમકીઓ પણ ક્યારની શરૂ કરી દીધી હતી !

● ● ●
અને આ તરફ શ્રીમતી બીજેન્ટ વગેરેને છોડાવવા માટે સત્યાગ્રહના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાની વિચારણા થઈ રહી હતી. મદ્રાસે તૈયાર કરેલ પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર સૌથી પહેલી સહી મદ્રાસ હાઈકોર્ટના નિવૃત્ત જજ અને અખિલ હિંદ હોમરૂલ લીગના પ્રમુખ સર સુબ્રહ્મણ્ય આયરે કરી. શ્રી. આયરે શ્રી. બિજેન્ટની ગિરફતારીના વિરોધરૂપે ‘નાઇટ’નો ઇલકામ ત્યજ દીધો હતો અને હિંદના પ્રશ્નમાં દરમ્યાનગીરી કરવાની વિનંતિ કરતો એક પત્ર અમેરિકાના તે વખતના પ્રમુખ મિ. વિલ્સન ઉપર પાઠવ્યો હતો.

સત્યાગ્રહના પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર પછી તો, હજારોની સંખ્યામાં હસ્તાક્ષરો થયા...સત્યાગ્રહીઓની એ તપસીલ આજે જોવા મળે તો માનવસ્વભાવમાં રહેલી અનેક વિચિત્ર શક્યતાઓ ઉપર ટૂંકાક્ષરી અને રમુજી એવી એક મીમાંસા જોવી જ એ લાગે...

દા. ત. સર સિ. પિ. રામસ્વામી આયર સહી કરનારાઓની પહેલી પંક્તિમાં હતા !

એક નટ...અને એક પુરુષોત્તમ

પણ ‘સત્યાગ્રહ’ આચરવાનો અવસર, અલખત, આવ્યો જ નહિ. આપણી રાજકીય જાગૃતિના પહેલાં વર્ષોમાં હમેશા અનુભવે તેમ, એક નવો બ્રિટિશ મુસ્લિમ-નટ, ખરેખર નાટકી હોયે, રાજ્યકારણના રંગમંચ ઉપર આવીને ઉભા અને તે વખતના આપણા આગેવાનોને લાગ્યું કે બ્રિટનની મનોદશામાં હવે જરૂર પલટો થશે !

એ મુસ્લિમ તે મોન્ટેગુ. ‘ધરાક’માં બ્રિટિશ સેનાનીઓએ વાળેલ છબરડા પર આમની સભામાં ચાલેલી ચર્ચા દરમિયાન એણે તે વખતના ભારતમંત્રી ઓરેન ચેમ્બરલેનની અને નોકરશાહીની સખત શબ્દોમાં ઝટકણી કાઢી. પરિણામ : ચેમ્બરલેનની જગ્યાએ મોન્ટેગુ ગોઠવાયા; અને કેટલાક ભોળા ભારતીઓને લાગ્યું કે આપણો ઉદ્ધારક આવી પહોંચ્યો. અને એ ઉદ્ધારકે દૂરના ભવિષ્યમાં “જવાબદાર રાજતંત્ર”નું લક્ષ્ય હિંદ માટે જાહેર કર્યું.

આમ એક તરફ અંધારણીય ચળવળો અને સીધી લડત વચ્ચે, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ‘વફાદારી’ અને સત્ય વચ્ચે દેશનું નાવ ડામાડોળ અન્યું હતું, ત્યારે બીજી તરફ બિહારના એક દૂર અને પ્રશાંત ખૂણામાં, ભવિષ્યનો પુરુષોત્તમ સત્યાગ્રહના સુદર્શન ચક્રની અહિંસક ધારને સરાણે ચડાવી રહ્યો હતો.

સ્વાધીનતાના સદસ્યમુખ આન્દોલને અત્યાર લગીમાં અનેક સૈનિકો અને સેનાનીઓ જોયા હતા. ક્રોધને રિવોલ્વર અને બોમ્બમાં શ્રદ્ધા હતી; ક્રોધને અંધારણ અને કાચદાની પોથીઓમાં ઇતખાર

હતો. સૌ માનવીઓ ઉભા કરેલ અનેકાનેક વિધિનિષેધોની વાડમાં ચક્રકર માર્યા કરતા. એ સૌને મન આન્દોલન એ પ્રધાન વસ્તુ હતી; જે તેત્રીશ કોટિ જનતાની સ્વાધીનતાને માટે ને નામે એ આન્દોલનો જગાવવામાં આવતાં, તે જનતા જાણે ગૌણ હતી !

ચંપારણમાં, ખેડામાં અને છેલ્લે અમદાવાદમાં ગાંધીજીએ પોતાના ભાથામાં રહેલાં શસ્ત્રાસ્ત્રોની શક્તિની પરીક્ષા કરી લીધી અને પોતાના વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વથી પોતા તરફ આકર્ષાઈ આવેલ અનેક કાર્યકરોની શક્તિ અને સંયમ બંનેને માપી લીધાં. સાથે સાથે પ્રજાની નાડ પણ વરતી લીધી...દક્ષિણ આફ્રિકાનો અનુભવ તો તેમની પાસે હતોજ...ચંપારણ, ખેડાએ અને અમદાવાદે એ અનુભવની અમૃતકરોરીતે છલકાવી...અને ભવિષ્યના મહાન અને દીર્ઘ સ્વાધીનતા-સત્ત્વ પુરોહિતપણું કરવા માટે એમને દીક્ષિત કર્યા.

ગાંધીજીની ખુબી એ હતી કે એ જ્યાં જતાં ત્યાં નવા સાથીઓ સર્જતા. જનતાની સાથે તેમનો સંપર્ક તો સદા નિકટનો રહેતો અને જનતામાંથીજ આવતા આ સાથીઓ પછી તેમની અને જનતાની વચ્ચે સેતુ જેવા બની રહેતા. રાષ્ટ્રીય મહાસભાના રંગમંચ ઉપર આવવાની અથવા તેનું સૂત્રસંચાલન પોતાના હાથમાં લેવાની તેમને પડી નહોતી. તેમણે લોકસમુદાયને જાગ્રત કર્યો. તેમને તેમના પોતાનામાંથી આગેવાનો આપ્યા. તેમના હાથમાં અહિંસા અને સત્યાગ્રહના કસાયલાં શસ્ત્રાસ્ત્રો મુક્યાં...અને પછી જ્યારે મહાસભામાં તેઓ આગ્યા ત્યારે એ બધાને તેઓ સાથે તેડી આવ્યા.

પણ આપણે સરકારને મોંએજ આ વિઘ્નિતના વ્યક્તિત્વનું માહાત્મ્ય સાંભળીએ:

“ઉચ્ચ આદર્શો અને સંપૂર્ણ નિઃસ્વાર્થતા વાળા એક ટોલ્સ્ટોય-અનુયાયી તરીકે મી० ગાંધીની ગણના થાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના

હિંદીઓના અધિકારો માટે એણે કરેલી લડત પછી, સર્વસ્વીકૃત સંયમશીલ ધર્મગુરૂને પૂર્વના દેશોમાં જે પ્રકારના પરંપરાગત ઓદર મળે છે તેવા ઓદરથી એના દેશીઓ એને જોવા લાગ્યા છે. એના પ્રશંસકો કોઇ એક ધર્મના અનુયાયીઓ નથી એ એનું વિશેષ બળ. અમદાવાદમાં આશ્રમ સ્થાપીને રહ્યા પછી એ વિવિધ સામાજિક ક્ષેત્રોમાં કામ કરી ચુકેલ છે.

પોતે જેને પીડિતો માનતો હોય એવાઓને ન્યાય અપાવવાને ખાતર લડવાની એની તત્પરતાએ એને જનતાનો લાડિલો બનાવ્યો છે, મુખ્ય ધલાકાના કેટલાક નિસ્તારોમાં તો એની અસર અપવાદ રહિત છે. એને માટેની લોકલાગણી ‘પૂત્યલાવ’ એ શબ્દથીજ વ્યક્ત થઇ શકશે.

આધિભૌતિક તાકાતના કરતાં આધ્યાત્મિક શક્તિના ચઢી-આતાપણમાં એને શ્રદ્ધા છે. સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર દક્ષિણ આફ્રિકામાં એણે સફળ રીતે વાપર્યું છે. એજ શસ્ત્ર ‘રાઉલેટ એક્ટ’ સામે વાપરવાની પોતાની ફરજ છે એમ તેને લાગ્યું. ફ્રેજુઆરીની ૨૪ મીએ એણે જાહેર ક્યું કે જે ‘રાઉલેટ બીબ’ પસાર થશે તો તેની સામેની સત્યાગ્રહની લડતની તે આગેવાની લેશે. સરકારે અને હિંદી આગેવાનોના ધણાખરાએ એની આ જાહેરાતને ખુબ ગંભીર ગણી હતી. હિંદી ધારાસભાના કેટલાક મવાળ સભ્યોએ, એવું કોઇ પગલું ભરવામાં આવે તો તેના પરિણામની બાબતમાં જાહેર રીતે ખુબ ભય દર્શાવ્યો હતો. હિંદી સ્વભાવથી સુપરિચિત એવાં એની પ્રિએન્ટે મિં. ગાંધીને ગંભીર ચેતવણી આપેલી કે જે એવી કોઇ લડત એ શરૂ કરશે તો જેમની અમંગળ માટેની શક્યતાઓ પારાવાર છે એવાં તત્વો હિંદી રાજકારણમાં મુકત થશે. મીં. ગાંધીના વક્તવ્યમાં કે વચનોમાં અલખત, એવું કશું નહોતું કે જેને લઇને એ કશું પગલું લે તે પહેલાં એની સામે પગલાં લેવાં બ્યાજખી ગણાય. હિંસાને તો તેણે પ્રગટપણે વખોડી કાઢી હતી. એમને

ખાતરી હતી કે સત્યાગ્રહના બળથી તે સરકાર ઉપર નૈતિક દબાણ લાવી શકશે અને પરિણામે “રાઉલેટ બીલ”ને જતું કરવાની તેને કેરળ પાડી શકશે.

૧૮ મી માર્ચે તેણે એક પ્રતિજ્ઞાપત્ર તૈયાર કર્યું; રાઉલેટ બિલો ‘અન્યાયી, સ્વાધીનતાના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ અને જેના ઉપર હિંદની જ ફકત નહિ, પરંતુ જગતના કોઇ પણ રાજ્યતંત્રની સલામતીનો આધાર છે એવા પ્રાથમિક અધિકારોનો ધનકારકરનારા છે એવી અંતઃકરણપૂર્વક અમારી શ્રદ્ધા હોવાથી અમે ગંભીરપણે જાહેર કરીએ છીએ. જે એ બિલો પસાર થશે તો ત્યારથી માંડીને તે બધાં સુધી એમને પાછા ખેંચી લેવામાં નહિ આવે ત્યાં લગી અમે તેનો વિરોધ કરીશું અને તેના અનાદરની સાથે આ બાબતની સમિતિ દ્વારા તે બધા કાયદાઓનો પણ અમે અનાદર કરીશું.”

પણ આ તો આપણે ‘કાળા કાયદાઓ’ સુધી આવી ગયા. દરમ્યાન વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું હતું. મિત્રરાજ્યોનો વિજય થયો હતો; અને આત્મનિર્ણયનો અધિકાર એ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણી પુરોષના વાણીવિલાસનો એક લાડિલો વિષય બની ગયો હતો.

ન વફીલ, ન દલીલ, ન અપીલ.

મોંટગ્યુ-એમ્સફોર્ડ સુધારાઓ પ્રસિદ્ધ થયા. કોંગ્રેસ-લીગ દર-ખાસ્તોની તુલનામાં તો એ સાવ નિર્જીવ હતા. લાષાની ભલકની એથે એમાં ગુલામીના અમરપટાની ભાવના આલેખાઇ હતી. હિંદની સ્વરાજ યાત્રા, એ યોજના પ્રમાણે સાંગોપોંગ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના હાથમાં રહેવાની હતી. એ ક્યારે પૂરી થાય, અથવા કોઇ દિવસ પૂરી થાય કે ન થાય, એનો નિર્ણય બ્રિટનના હાથમાં; ક્યારે અને કઇ ગતિથી ચાલે એનો નિર્ણય બ્રિટનના હાથમાં; ક્યારે ઉપડે, અને કઇ રીતે ઉપડે એનો નિર્ણય બ્રિટનના હાથમાં; ટૂંકામાં, એ યોજના બ્રિટિશ પ્રજાની શોષણનીતિને અખંડ રહેવાતણુ બક્ષનારી હતી.

એક તરફ હિંદી પ્રજાની આવી બંધારણીય છલના થઇ રહી હતી ત્યારે બીજી તરફ યુદ્ધની મહાચિંતામાંથી વિમુક્ત બનેલ નોકર-શાહીનાં મગજો હિંદી પ્રજાને માટે, આઝાદી-તરસાં હિંદના આદર્શ ઘેલાંઓ માટે, નવી જગૃહો તૈયાર કરી રહ્યાં હતાં. યુરોપ નાની નાની પ્રજાઓના આત્મનિર્ણયની વાતો કરતું હતું. ત્યારે એક આખી મહાપ્રજાને સદાકાળ ગુલામીમાં જકડી રાખવાના પૂર્વરંગ જેવી તૈયારીઓ અહિં હિંદમાં થઇ રહી હતી. નહિ વકીલ, નહિ ક્લીક, નહિ અપીલ, એ છ શબ્દોમાંજ તે વખતે લોક-હૃદયે જેનો સાર આપ્યો હતો તે કાળા કાયદાઓ, એક મહા આપત્તિ સમયે ઘિટનનું રક્ષણ કર્યાના પારિતોષિક રૂપે હિંદને ભેટ મળતા હતા !

આ કાળા કાયદાઓ સામેના આંદોલનની શરૂઆત ૧૯૧૯ ના માર્ચની ત્રીશમીએ દેહવ્યાપી હડતાળ, ઉપવાસ અને પ્રાર્થનાથી થવાની હતી. પાછળથી એ તારીખ બદલીને ૬ ફેબ્રુઆરી કરવામાં આવી, પણ આ ફેરફારોથી અગાળ્યા દિલ્લી શહેરે તો ૩૦ મી માર્ચે જ શરૂઆત કરી દીધી.

નિમાજ અને પ્રાર્થનાથી પરિપૂર્ણ બનેલી એ પ્રચંડ મેદિતીને મોખરે હતા સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ. સરઘસ ઉપર પ્રતિબંધ મુકાયો. ગોરા સૈનિકો ભરી બંદુકો એને વીખેરવા માટે હાજર થયા. સ્વામીજીએ પોતાની છાતી ખુલ્લી કરીને બંદુકોની નળીઓ સામે ધરી. સશસ્ત્ર અને હિંસક શત્રુઓ ઉપરજ ધા કરવા ટેવાયલા સૈનિકો ભોંકા પડ્યા. રક્તપાત થતાં થતાં રહી ગયો.....

પણ તે ફક્ત તત્કાળ અને તત્સ્થાન પુરતોજ. દિલ્લી રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર મેદની અને સત્તાવાળાઓ વચ્ચે ઘર્ષણ થયું. બંદુકો છૂટી. પાંચ પ્રાણની આહુતિઓ દેવાઈ.

અને ૬ ફેબ્રુઆરી આખો દેશ ભભૂકી ઊઠ્યો. ઉત્સાહ અને સ્વાર્પણનો એક મહાસાગર જોણે હિમાચલથી સેતુબંધ સુધીના વિરાટ

પ્રદેશ ઉપર ધૂધવી ઊઠ્યો. હિંદુઓ અને મુસલમાનો એક હતા: કેવળ રાજદ્વારી રંગમાં જ ઉપર નહીં, પરંતુ શહેરમાં અને ગામડાંઓમાં, શેરી-ઓમાં અને ઘરોમાં: સર્વત્ર. હિંદુ નેતાઓ મસ્જિદોમાંથી હિંદુ-મુસ્લીમ મેદિની સમક્ષ પ્રવચન કરતા અને મુસ્લીમ નેતાઓ રામકૃષ્ણના જીવ-નોમાંથી અને ગીતામાંથી સૂત્રો ટાંકી ટાંકીને મુસ્લીમ શ્રોતાઓ સમક્ષ રાજદ્વારી ચર્ચાઓ કરતા.

એકતા, ઉત્સાહ, અને આત્મસમર્પણનું આ મોજું 'મારા પંજાબમાં ન જોઈએ,'-એવો ગવર્નર સર માઈકેલ ઓડવાયરનો નિશ્ચય. પણ પંજાબ પણ આખરે તો હિંદુનું જ એક અંગ ને! યુરોપીય પ્રજાઓની લશ્કરી તાકાતનો સફળ સામનો કરીને પંજાબના હિંદુ, મુસલમાન, શીખ સૈનિકો તાજા જ વતન પાછા ફર્યા હતા. યુરોપીય પ્રજાની અજ્ઞેયતાનો ભ્રમ, જે પહેલાં જાપાને તોડી નાખ્યો હતો, તે હવે સર્વાંશે નષ્ટ થયો હતો. આ લોકોને કાળા કાયદાઓનો વિરોધ કરનારાઓનો એપ લાગે એ ગોરા અને લશ્કરી મિજાજના ગવર્નરથી કેમ ખમાય? વળી આવતા વરસની મહાસભા પણ શીખોના કેન્દ્ર અમૃતસરમાં મળવાની હતી! આ બધું થઈ રહ્યું છે શું? સર માઈકેલે વિચાર કર્યો.

તેણે એક ભયંકર નિશ્ચય કરી નાખ્યો. ડો. ક્રિસ્ટલ અને ડો. સત્યપાલને કેદ કરીને તેણે એક અજ્ઞાત રથગે રવાના કરી દીધા. પોતાના પ્રિય આગેવાનોની તલાશમાં આવેલ મેદની સામે લશ્કરી સૈનિકોના પહેરા ગોઠવાયા. પછી આવા કિરસાઓમાં જે હંમેશાં બનતું આવતું કહેવાય છે તે બન્યું. ઇંટ-મારના બદલામાં ગોળાબારો થયા. પ્રજાજનોના પ્રાણની આહુતિઓ લેવાઈ. હિંસા અને પ્રતિહિંસાના ચક્રો જોરશોરથી ચાલુ થઈ ગયાં ... એવું જ ગુજરાનવાલામાં અને કસુરમાં બન્યું. લાહોર અને કલકત્તામાં બન્યું. અમદાવાદ, વીરમગામ અને નડિયાદમાં બન્યું. નોકરશાહીને

પોતાનું સિંહાસન ડગમગતું લાગ્યું. એની સાથે એની સમતોલતા પણ ડગમગી ગઈ. વૈરતપંથના સંકલ્પો કરાયા. ફાટી ગયેલા ‘કાળા’ એને ૧૮૫૭ પછી વફાદારીનો વીસરાઈ ગયેલો બોધપાઠ એક વધુ વખત શીખવવાની થઈ તેમણે પોતાના શાહીવાદી આકાશમાં ઉગેલી દીડી...

અને ‘કાળા કાયદાઓ’ને રદ કરાવવા માગતા અને આત્મ-નિર્ણયનો અધિકાર વાંચ્છતા કાળાઓને તેમણે ‘જલ્દીયાંવાલાં બાગ’ના રૂપમાં, કદી પણ ન વીસરાય એવો સખ્ત જવાબ આપ્યો...અને

જનરલ ડાયર, એ પોતે પણ ન સમજી શકે તેવી રીતે, હિંદના આઝાદી-જંગની એક અણુમોલ ખિદમત બજાવી ગયો. તેણે સામ્રાજ્યને નગ્ન સ્વરૂપમાં દેખાડ્યું.

ચામૂકો, બંદૂક-કુન્દાઓ, મશીનગોળોની રમઝટ બોલાવ્યા પછી તેણે પંજાબીઓને કીટકોની પેટે પેટ ઉપર ચલાવ્યા...અને ગુલામો અને કીટકોમાં કશો જ ફરક નથી એ ભયંકર સત્યનો એક પ્રચંડ પદાર્થપાઠ, આખા ભારતવર્ષને શીખવ્યો...અને ગાંધીજીને એક કાર્ય-ક્રમ પૂરો પાડ્યો...

કારણ કે તે પછી તરત જ પંજાબ, ખિલાફત અને સ્વરાજનો ત્રિવિધ કાર્યક્રમ લઈને ગાંધીજીએ અસહકારના નવા પ્રકરણની શરૂઆત કરી.

એક વરસમાં સ્વરાજ

નવા પ્રકરણની ? ના. નવા યુગની. ફક્ત બેચાર વરસોમાં સીધાસાદા જેવા દેખાતા આ માણસે હિંદમાં જે સાધ્યું હતું તેને ક્રાન્તિ સિવાય લાગ્યે જ બીજું કોઈ નામ આપી શકાય. લિહાનો યુગ જાણે એકાએક આથમી ગયો હતો. મૃતિપંડોમાંથી એણે જોતજોતામાં માનવીઓ સર્જી દીધાં હતાં; અને એ માનવીઓમાં જગતની મોટામાં મોટી સશસ્ત્ર સલ્તનતની સામે થવાની મગદૂર જન્મી ચૂકી હતી.

એટલે ૧૯૨૧ માં દેશ હિલોળે ચઢ્યો. ગાંધીજીનો “એક વરસમાં સ્વરાજ” એ મંત્ર ઘેર ઘેર ગુંજવા માંડ્યો. આ મંત્રની સિદ્ધિને માટે મહાત્માએ પ્રજાને વિરાટ તપશ્ચર્યાનો આદેશ આપ્યો. એ તપશ્ચર્યાની પાછળ એક જ મર્મ હતો. પરદેશી હકુમત ચાલે છે: કારણ કે આપણે એને ચાલવા દેઈએ છીએ. હાથે! સહકાર કરવાનો ઇન્કાર કરે, તો કુહાડાનું કોણ ગળું કે એ ધા કરી શકે? અંગ્રેજ સત્તાનત સખળ છે, સશક્ત છે, સશસ્ત્ર છે, તેની ના નહિ. પરંતુ આપણી ગુલામીનું મૂળ, તેની સશક્તતામાં નથી, આપણી પોતાની જ અજ્ઞાનતા અને નિર્જાણતામાં છે. આપણે સમજી જઈએ, સંપી જઈએ, અલગ થઈ જઈએ, એના રથના પૈડાંને અડવાની પણ ના પાડીએ, તે એ અપંગ!

આ થયો અસહકાર. પ્રલ્હાદે પોતાના પિતા હિરણ્યકશ્યપુ સામે અને વિભીષણે પોતાના બંધુ રાવણ સામે આચર્યો હતો તેવો.

પણ પ્રજા સલામતીના ખોટા ખ્યાલમાં ન રહે. કોઈ પણ વ્યક્તિ કે તંત્ર પોતાની સામેના અસહકારને ભાગ્યે જ નભાવી લે. તેમાં ય વળી ત્યારે એ અસહકાર એના સ્વાર્થ આડે, એના સ્થાપિત હિતોની આડે આવતો હોય, ત્યારે તો એણે તેનો વિરોધ કર્યો જ છૂટકો. હિરણ્યકશ્યપુએ એવો વિરોધ કર્યો હતો. સરકાર પણ અસહકારનો વિરોધ કરશે. બળજબરીથી સહકાર કરાવવાને ખાતર અસહકારને એ દંડશે. એવે સમયે સાચા અસહકારીનો ધર્મ શો? જે ધર્મનું પ્રલ્હાદે અને મીરાએ અનુસરણ કર્યું હતું તે જ તો! તે હસતે મોંએ જુએ સહશે, મનથી પણ નહિમ ઉપર રોષ નહિ કરે, અને છતાં, પોતે જેને અધર્મ માને છે એવા સહકારનું, તે આચરણ નહિ કરે તે નહિ જ કરે.....

નિઃશસ્ત્ર પણ આઝાદીને જંખતી હિંદી પ્રજાના અંતરમાં આ ઉપદેશની પ્રેમકટારી આબાદ લાગી ગઈ. આ ભાવનાને, આ ભાષાને, તે પરાપૂર્વથી પિછાણતી હતી. ખાદીધારી મોઢ વણિકના આ

દુર્બળ દેહમાંથી પોતાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ બોલતી હોય એમ તેને લાગ્યું. યુદ્ધના આ પ્રકારને તે આદિકાળથી ઓળખતી હતી. ગોરી હકુમતે તેના લાથમાંથી શસ્ત્રાસ્ત્રો આંચકી લીધાં હતાં. પણ એના આંતરની સંસ્કૃતિ-સમૃદ્ધિ ઉપર ઓછો જ તેનો કાબૂ હતો !

સર્જન અને વિનાશ-જનતાની મોટામાં મોટી બે પ્રાથમિક સહજવૃત્તિઓ. એ બન્ને વૃત્તિઓને મુક્ત અને નિર્બંધ અવકાશ મળે એવો કાર્યક્રમ ગાંધીજીની વિધાયક પ્રતિભાએ દેશ સમક્ષ રજૂ કર્યો હતો. બહિષ્કારઃ શાળાકોલેજોનો, અદાલતોનો, સરકારી નોકરીઓનો, વિદેશોનો-એ એનું નિષેધાત્મક સ્વરૂપ. પણ બહિષ્કાર કરીને જ પ્રગ્નને બેસી રહેવાનું ન હતું. બહિષ્કાર તો સિડકાની એક જ બાબુ હતી. એની ખીલ બાબુ હતી રાષ્ટ્રવિધાનની પ્રવૃત્તિઓ. ખાદીનું નિર્માણ. રાષ્ટ્રીયશિક્ષણ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, આમોદ્ધાર, મહાપાનનિષેધ વગેરે. નોકરશાહીના અખણાંતરમાંથી ટૂટેલી માનવશક્તિનો દેશોન્નતિના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ઉપયોગ થવાનો હતો.....

અને અસહકારને સહભાગ્યે, ગાંધીજીને ઉપનાયકો પણ અનુરૂપે મળી ગયા હતા. ખીલાફતની ચળવળના પ્રતીક સમા અલી ખિરાદરો, અંગાળમાં દેશબંધુ ચિત્તરંજનદાસ, યુ. પિ. સાં મોતીલાલ નહેરૂ, પંજાબમાં લજપતરાય. પોતપોતાના પ્રાંતમાં અને પોત પોતાના ક્ષેત્રમાં સૌ મહારથી હતા...

“રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠો, રાષ્ટ્રીય મહા વિદ્યાલયો અને તમામ પ્રકારની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓ દેશના એકેએક ભાગમાં સ્થપાઈ. સંયુક્ત પ્રાંત, પંજાબ અને મુંબઈ ઇલાકામાં વિદ્યાર્થી-આન્દોલન પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું. અંગાળ પણ એ આગેકૂચમાં સાથે જ હતો. એ દોઢ વરસ દરમિયાન જે ભવ્ય અને ચિરસ્મરણીય દશ્ય ઠેર ઠેર દેખાયાં, તેમાંનું એક અંગાળે અસહકારના આરંભમાં જ દીકું. જનન્યુઆરીની મધ્યમાં, દેશબંધુની અપીલથી હજારો વિદ્યાર્થીઓએ

શાળા કાલેજોને આખરી જૂહાર કર્યા. ગાંધીજી કલકત્તા ગયા. ફેશ્ન-આરીની ૪ થીએ તેમણે ત્યાં રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠનું ઉદ્ઘાટન કર્યું. પટણા ગયા. બિહાર વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ. આ પ્રમાણે અસહકારની શરૂઆતના ચાર મહિનામાં અલિગઢની રાષ્ટ્રીય મુસ્લિમ વિદ્યાપીઠ, બીહાર વિદ્યાપીઠ, કાશી વિદ્યાપીઠ, બંગાળ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ, તિલક મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠ અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ એટલી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી અને લાખો વિદ્યાર્થીઓએ અધીમાં બેઠાયા.

આ તરફ ગાંધીજીએ તાજેતરમાં જ હાથમાં લીધેલ 'યંગ ઇન્ડિયા' અને 'નવજીવન' સાપ્તાહિકે મારફત નવવિધાન અને સ્વરાજનો સંદેશો ફક્ત શહેરોમાં જ નહિ, પરંતુ હિંદને ગામડે ગામડે પહોંચતો થયો હતો. રાષ્ટ્રોદ્ધારના કાર્યમાં ખરચવા એક કરોડની ટેલટિલક સ્વરાજ ફંડને નામે નાખવામાં આવી અને દેશે એ ટેલને હોંશબેર પૂરી પણ કરી. વીશ લાખ રેંટીયા હિંદમાં ગુંજતા કરવાનો અને દશ ગામડાં દોઢ એક શિક્ષિત સંસ્કારી અને સેવાભાવી કાર્યકર પૂરો પાડવાનો અને વીશ લાખ મહાસલા-સભ્યો નોંધવાનો ગાંધીજીનો મનેરથ હતો. સ્વરાજપ્રાપ્તિની અવધિ પ્રગ્નતા કલ્પના-ચક્ષુ સામે આર માસની હોવાથી-પ્રગ્ન કાર્યક્રમને પાર પાડવામાં તનમનધનથી ગૂંથાઈ ગઈ હતી...અને ૧૯૨૧ના માર્ચ મહિના સુધીમાં ઉત્સાહની અવધિ થઈ ગઈ...

સરકારી દમન એટલે પ્રગ્ન-પ્રગતિ-માપક પારાશીશી. દેશબંધુ દાસ, બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, મા. મજહર-અલ-હક, યાદવ હુસેન સામે અમુક અમુક જીલ્લાઓમાં પ્રવેશ કરવાના મનાઈ લુકમો નીકળ્યા. એમની સાથે બીજા અસંખ્ય નાનામોટા કાર્યકરો સામે એક અથવા બીજા પ્રકારના ફરમાનો નીકળ્યાં. લાહોર શહેરમાં રાજદ્રોહી આપણોને લગતા ખાસ કાયદાનો અમલ જાહેર કરવામાં આવ્યો.

અને એવામાં જ નાનકાનાનો અળખામણો, કરણ અને કરપીણ ફિરસો બની ગયો.....

આઝાદીની યજ્ઞયાત્રા

૩

આ પ્રસંગમાં એક નાનકડી વાત નોંધવાલાયક છે. ગાંધીઃ અલીભાઈઓ જેવા તેમના સાથીઓ, સરકાર અને સરકારના જે ખવાહો: સૌની મનોદશા ઉપર એ વાત પ્રકાશ પાડે છે.

૧૯૨૧ માં લોર્ડ રેડિંગ વાઇસરોય થયો. પંડિત મદન મોહાલવીયે ગાંધીજી અને એમની વચ્ચે મુલાકાત યોજી. મુલાકાત દરમ્યાન, કહે છે કે, ગાંધીજીની નિર્મળતાની વાઇસરોય ઉપર બીજી છાપ પડી. અસહકારના આંદોલનને એના સાચા રાષ્ટ્રવિધા અને અહિંસક સ્વરૂપમાં એણે ઓળખ્યું. એવાની સામે દમન પગલાં લેવાની અનિષ્ટતા એને સમજાઈ. પણ સાથે અલીભાઈઓના અમુક ભાષણો સામે આંગળી ચીંધીને ભાષણો ગાંધીજીના સિદ્ધાંતથી વેગળા છે એવી એમણે રાવ કે ગાંધીજીએ એ ભાષણો જોયાં. એ ભાષણોમાંથી વાઇસરોયે કહ્યા હતા તેવો અર્થ કાઢી જાણીપૂજીને કાઢ્યા ધારે તો તે જરૂર કાઢી એવું એમણે કબૂલ કર્યું. પણ સાથે સાથે અલીભાઈઓને પોતા એવો અર્થ એ ભાષણમાં અભિપ્રેત ભાગ્યે જ હોય એવી ખાત આપી, અને એક સાચા સત્યાગ્રહી તરીકે, એ ભાષણોમાં એવો અ અભિપ્રેત નથી એવા આશયની એક જાહેરાત અલીભાઈઓ પાસે મેળવવાનું વાઇસરોયને વચન આપ્યું—અને પાળ્યું...

આ ‘ક્ષમા—ચામના’ને સાહેબશાહીએ પોતાની એક મોટી સમજી. રેડિંગ રાજી થયો. પણ એ ઘટનાનું ખરું મહત્ત્વ તો એ છે એને સૌને, અલીભાઈઓ અને મહાત્માજી વચ્ચેના તે વખત અરસપરસ ખૂબ મીઠા અને નેક સંબંધની પ્રતીતિ આવી.

રાજદ્વારી મુકદ્દમાઓ ‘લડવા’માં ૧૮૫૭ થી ૧૯૨૦ સુધી પ્રજાએ પારાવાર સંપત્તિ અને શક્તિ વેડફ્યાં હતા. અસહકારે અદાલતના બહિષ્કારનું એક સીધું પરિણામ એ આવ્યું એવા મુકદ્દમાઓ લડવાનું જ બંધ રહ્યું. ‘રાજદ્રોહી’ આરોપી પોતા

સ્થિતિની પ્રજા પાસે ચોખ્ખવટ થામ એ હેતુથી અદાલત પાસે પોતાનું નિવેદન રજુ કરે.. અને તે પછી અદાલત જે સજા ફરમાવે તે દેશ-ભક્તિના શિરપાવ સમી ગણી સ્વીકારી લે'... કોર્ટ અને કારાવાસની ખીકને જ આ રીતે ગાંધીજીએ નિર્મૂળ કરી નાખી.

૧૯૨૧ ના જુલાઈ મુર્ખમાં બેઝવાડા-કાર્યક્રમની સફળતાથી પ્રજા રમણે ચડી. ટિળક સ્વરાજ કંડની ઝોળીમાં કરોડને બદલે કરોડ અને પંદર લાખ રૂપિયા આવી પડવા હતા. ૨૦ લાખ રૂપિયાઓ પણ હિંદમાં ગુંજતા થઈ ગયા હતા. મહાસલાના સભ્યોની નિરધારેલી સંખ્યા પણ લગભગ અર્ધથી ઉપર આવી પહોંચી હતી. એટલે પરદેશી કાપડના સંપૂર્ણ બહિષ્કાર ઉપર અને તેની સાથે જ પીંગણ અને વણાટ જેવા ખાદી-ઉદ્યોગના બંન અંગો ઉપર પ્રગ્નતું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું.

અને એ જ મહિનામાં મુંબઈ ખાતે મળેલી મહાસમિતિએ ઠરાવ્યું: “જે સરકારે હિંદી પ્રગ્નના મોટા ભાગનો વિશ્વાસ અને પાઠ્યજ્ઞ ગુમાવ્યાં છે તેની સાથેનો પોતાનો સંબંધ તોડી નાખવાની સૈનિકોને તેમજ ખીજા સરકારી નોકરોને ‘અપીલ’ કરવાનો પ્રત્યેક હિંદી નાગરિકને જન્મસિદ્ધ હક છે.”

દ્વાડના પીકાં ઉપર ચોટી કરવાની બાબતમાં ધારવાડ ગંતુર, ચિરાળ, પેરાળા, કેરળ, વાયવ્ય પ્રાંત વગેરે સ્થળોએ નોકરશાહી અને મહાસલા વચ્ચે અથડામણો થઈ.

દમનનો દોર સાથી વધુ સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ચાલતો હતો. કદાચ ૧૮૫૭ ના વિપ્લવના પારણા તરીકે ગંગા-યમુનાની એ ભૂમિ ઉપર નોકરશાહીનું ધ્યાન રવાભાવિક જ પહેલવહેલું અને વધારે પ્રમાણમાં પડ્યું હશે. વાયવ્ય પ્રાંતમાં પણ પ્રગ્નના ઉત્સાહને અવરોધવા અવનવા કાનૂની શસ્ત્રાસ્ત્રો યોગ્યતાં. એ સૌની સામે સત્યાગ્રહે ચડવાની પ્રગ્નને તાલાવેલી હતી. મહાસલાને એ બાબતની ખૂબ વીનવણીઓ થઈ

પરંતુ અહિંસાને વરી ચૂકેલી મહાસભાએ, રચનાત્મક કાર્યક્રમ ન્યાં લગી સોજો કળાએ પાર ન પડે ત્યાં લગી થોભી જવાનો જ સૌને આદેશ આપ્યો.

વળી એ જ અરસામાં બ્રિટિશ યુવરાજ પણ હિંદની મુલાકાતે આવવાના હતા. એમના માનમાં યોગ્યતા હોય એવા તમામ સમારંભોથી દૂર રહેવાનો મહાસભાએ પ્રગ્નને આદેશ આપ્યો.

૧૯૨૧ ની અખિલ-હિંદ-ખીલાફત પરિપદ કરાંચીમાં મળી. એના પ્રમુખ શ્રી મહમદઅલીએ પાછળથી ‘કરાંચી-પ્રવચન’ તરીકે પંકાયેલ એક નિર્ણય પ્રવચન પ્રમુખસ્થાનેથી કયું. આ પરિષદના પ્રણેતા રૂપે અલીભાઈઓ, ડૉ. કિચલુ, જગતગુરૂ શ્રી શંકરાચાર્ય, અને મૌલવી હુસેન અહમદ ઉપર કરાંચીમાં મુકદ્દમે ચલાવ્યો. અને એ મુકદ્દમાના વિરોધરૂપે શ્રી મહમદઅલીનું ભાષણ ૧૯૨૧ ના ઓક્ટોબરની ૧૬ મીએ હિંદમાં હજારો વ્યાસપીઠો ઉપરથી વંચાયું-મહાસભાના આદેશ અનુસાર.

આજ અરસામાં એક તરફ પ્રાંતિક મહાસભા સમિતિની અનુગ્રા મેળવ્યાની શરતે, વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહની છૂટ અપાઈ અને ખીજી તરફ યુવરાજ મુંબઈમાં ઉતર્યા તે દિવસે શાસનતંત્રના વિરોધ રૂપે હિંદભરમાં એક વિરાટ હડતાળ પડી. જગતના સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો જોગ એક નિવેદન બહાર પાડવામાં આવ્યું કે હિંદી સરકાર એ હિંદી પ્રજામતની પ્રતિનિધિ નથી.

શાહી યુવરાજનું સ્વાગત હિંદે એક સામાજિક હડતાળથી અને ડેર ડેર પ્રગટાવાએલી વિદેશી કાપડની હેળીઓથી કયું; પરંતુ ઉત્સાહે ચડેલ લોકોનાં ટોળાંઓથી કાઠ કાઠ કેકાણે અહિંસાની મર્યાદા ન જળવાઈ. મુંબઈમાં રમખાણો થયાં-ને ગાંધીજી, સરોજિની દેવી અને ખીજા આગેવાનોની પ્રત્યક્ષ દરમ્યાનગીરીથી પણ તે ન હોલવાયાં....

જનતાના આ સ્ખલનના પ્રાયશ્ચિતરૂપે ગાંધીજીએ પાંચ ઉપવાસો કર્યા.....

૨૫ મી ડિસેમ્બરે યુવરાજ કલકત્તાની મુલાકાત લેવાના હતા. તેની પૂર્વતૈયારી રૂપે અંગાળ સરકારે મહાસભાના સ્વયંસેવક દળને ગેરકાયદેસર જાહેર કર્યું. દેશબંધુ, વાસંતીદેવી અને તેમના પુત્ર ગિરફતાર થયા—અને તેમની સાથે ખીજા હજારો. સંયુક્ત પ્રાંત અને પંજાબની સરકારોએ અંગાળને પગલે ચાલી ગિરફતારીઓની રમજટ બોલાતી મોતીલાલ નહેરૂ અને જવાહરલાલ નહેરૂ એ રાજકેદીઓમાં મોખરે હતા. આ અધું હિંદી ફાજદારી કાયદાની કલમ ૧૪૪ અને ૧૦૮ ની રૂએ થયું. અને એ કલમોનો રાજકીય ક્ષેત્રમાં ઉપયોગ થઈ શકે છે એવી શોધ કર્યાનું કહેવાય છે કે માન, વાઈસરોયની કારોબારીના તે વેળાના સભ્ય સર તેજને ફાળે ગયું !

આ જ વખતે મહાસભા અને સરકાર વચ્ચે સમાધાન કરાવવાના પ્રયાસો પંડિત મદનમોહન માલવીય અને મહમદઅલી ઝીણા તરફથી થયા. દેશબંધુ અલીપુર જલમાં હતા. એ, કલકત્તામાં આવેલ વાઈસરોય રેડિંગ અને મહાત્માજી એ ત્રણે વચ્ચે વાતચીત થઈ. પરંતુ રાજદ્વારી કેદીઓ રૂપી ખડક ઉપર સમાધાનનું નાવ ભાંગી પડ્યું. વાઈસરોય અમુક અપવાદો કરવા માગતા હતા. જ્યારે ગાંધીજી અને દેશબંધુ તમામ રાજદ્વારી કેદીઓની મુક્તિને સમાધાનની એક અનિવાર્ય શરત યનાયવા માગતા હતા.

આવા વાતાવરણ વચ્ચે મોન્ટેગુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારાઓની જાહેરાત થઈ ! સમ્રાટના કાકા ડયુક ઓફ કોનોટ પોતાના ભાષણમાં કહ્યું : “દેશભક્ત અને વફાદાર હિંદીઓએ વરસો થયાં, પેઢીઓ થયાં સ્વરાજની પોતાની માતૃભૂમિને માટે ઝંખના કરી છે. આજે, માત્ર એ સ્વરાજનો પ્રારંભ થશે. સામ્રાજ્યમાં ખીજાં સંસ્થાનો જે આઝાદી ભોગવે છે તે સિદ્ધ કરવાની પુષ્કળ તક આમાં સમાયેલી છે.”

આમ 'સ્વરાજ' શબ્દ નોકરશાહીના શબ્દકોશમાં પહેલીવાર દાખલ કરવામાં આવ્યો. ડરતાં, અચકાતા, અનેક મર્યાદાઓ સાથે.

પ્રમુખ તરીકે વરાયલા દેશખંધ કારાવાસમાં હોવાથી અમદાવાદ મહાસભા હકીમ અજમલખાનના પ્રમુખપદ નીચે મળી. જે એક વરસમાં સ્વરાજ સિદ્ધ કરવાનું ઈર્ષ્ય હતું તે હવે લગભગ પૂરું થવા આવ્યું હતું. વીશ હજારથી ઉપર હિંદવાસીઓ જેલમાં હતા. બીજા હજારો કારાવાસના માન માટે થનગની રચ્યા હતા. સામુદાયિક સત્યાગ્રહના આદેશની સૌ કોઈ વાટ જોઈ રચ્યા હતા. સેનાની એ આદેશ આપશે?

અમદાવાદ મહાસભાએ સામુદાયિક સત્યાગ્રહનો ઠરાવ કરીને ગાંધીજીને મુકિતસંગ્રામના કુલમુખત્યાર સિપેહસાહાર નીમ્યા.....

પણ આ ટેકાણે એક વાત નોંધપાત્ર છે. સ્વરાજની કલ્પના અત્યાર સુધી મહાત્માજી જેવાના મનમાં પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં રહીને સાંશ્થાનિક સ્વરાજ્યથી વિશેષ નહોતી. 'સ્વરાજ એટલે સંપૂર્ણ આઝાદી -પ્રત્યેક પ્રકારના પરદેશી અંકુશથી વિમુક્ત' એવી વ્યાખ્યા મહાસભા પાસે સ્વીકારાવવાની કોશીશ કરતા મૌ. હજરત મોહાની નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા.

હસરત મોહાનીના તે ઠરાવ જે પછી દર વરસે મહાસભા આગળ આવતો અને દર વરસે નિષ્ફળ થતો. ૧૯૨૭ ની મદ્રાસ મહાસભાએ તેનો ઠરાવરૂપે સ્વીકાર કર્યો અને ૧૯૨૯ માં શ્રી. જવાહરલાલ નહેરૂને પ્રમુખપદે મળેલી લાહોર મહાસભામાં મુકમિલ આઝાદીની મહાસભાના ખોયપદે સ્થાપના કરવામાં આવી.

૧૯૨૨ ના જાન્યુઆરીમાં લિજ લિજ પક્ષોના અને બિન-પક્ષી એવા ૩૦૦ પ્રતિનિધિઓ મુંબઈ ખાતે મળ્યા. ઉદ્દેશ એક જ હતો. કોઈપણ ઉપાયે મહાસભા અને સરકાર વચ્ચે સમાધાન કરાવવું. એ સભાના આગ્રહથી મહાસભાએ સામુદાયિક સત્યાગ્રહને એક મહિના

માટે મોકુફ રાખ્યો. વિધિઓ શરૂ થઈ પણ સરકારની મનોદશા હવે બદલાઈ ચૂકી હતી. યુવરાજના સત્કાર સમારંભોની ચિંતા ઓછી થતાં રેડિંગ પણ હવે બદલાયા હતા. સમાધાન નહિ, પણ વિજય એ હવે એમનો હેતુ હતો. વિધિકારોના હાથ હેઠા થયા.

અને ૧૯૨૨ ના ફેબ્રુઆરીની પહેલીએ ગાંધીજીએ વાઘસરોય હિપર એક પત્ર લખીને બારડોલી તાલુકામાં સત્યાગ્રહની સામુદાયિક સહત શરૂ કરવાનો પોતાનો નિશ્ચય વ્યક્ત કર્યો.

ખીજ તરફ ગંતુરમાં ના-કરની ચળવળ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. એક પોલિસ અમલદાર અને ગ્રામ્યજનો વચ્ચે થોડીક અથડામણ થઈ. ગોળીઓ છૂટી. એક કાર્યકર મરાયો. ગંતુરમાં મિલિટરીએ પહોંચ નાખ્યો. ગવર્નરનું અંગરક્ષક હુલ્લેણ જીલ્લાના ગામડાઓમાં ફેલાઈ ગયું. બંદૂકને કુન્દે કર વસુલ કરવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ !

ચૌરી ચૌરા અને પછી

એક સુવ્યવસ્થિત દળની પેઠે આખો દેશ ત્યારે આવી રીતે સિપૈહસાલારના આખરી ફરમાનની રાહ જોઈ રહ્યો હતો અને સ્વરાજ અથવા સ્વતંત્રતા વરદાન આપવા આવતા અંતિમ યુદ્ધના ભણકાર સાને કાને પડી રહ્યા હતા ત્યારે જ ભારતભાગ્ય વિધાતાએ આપણા એ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામને આટોપી લેવાનું કિચિત ધાયું હશે કે શું ?

સંયુક્ત પ્રાંતમાં ગોરખપુર પાસે ચૌરીચૌરા નામે એક ગામ. ૫ મી ફેબ્રુઆરીને દિન એ ગામમાં મહાસભાનું સરવસ. લોકો ભાન ભૂલ્યા. ૨૧ સિપાહીઓ અને એક અમલદારને એક ચાવડીમાં તેમણે પૂર્યા અને પછી ચાવડીને સળગાવી મૂકી.....

અને હિંસાના આ પ્રદર્શનથી અકળાઈ જીંદગી ગાંધીજીના મહાન આત્માએ “હિંમાયલ જેવડી ભૂલ” નો એકરાર કરી, લડતની ધાવણી છિપાડી લીધી.....

સત્યાગ્રહ યુદ્ધમાં વિજય માટે અનિવાર્ય : એવાં શિસ્ત-પાલનની ગેરલાગુતીને એમનો જાગૃત અને નિર્દોષ આત્મા કેમ અરદાસ્ત કરી શકે ?

પરંતુ વિરોધી પક્ષના સેનાપતિએ દાખવેલ આ અદ્ભુત અને અપૂર્વ સંયમશીલતાની કદર કરી શકે એટલી ઉદારતા દિલ્લીમાં કે સિમલામાં ક્યાં હતી ? સામુદાયિક સત્યાગ્રહની મોટી પછી દેશનાં વાતાવરણમાં આવેલી થોડીઘણી શિથિલતાનો લાભ લઈને તેણે સામે છાપો માર્યો. મહાસભાએ તલવારો મ્યાન કરી તેની સાથે જ નોકર-શાહીએ પ્રતિઆક્રમણ શરૂ કર્યું !

૧૩ મી માર્ચ. ગાંધીજીને પકડવામાં આવ્યા. ૧૯ મી માર્ચે મુકદ્દમે ચાલ્યો. જેણે મનથી યે કદાપિ કામનું અમંગળ ચિંતવ્યું નથી એવી એક વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિને જગતની મોટામાં મોટી સશસ્ત્ર સક્તનતની અદાલત સમક્ષ આરોપીના પાંજરામાં ખડી કરવામાં આવી. સરોજિની નાયડુના શબ્દોમાં કહીએ તો “કાનૂનની નજરે એ એક ગુન્હેગાર હતો, અને છતાં, એણે ન્યારે અદાલતના ખંડમાં પગ મૂક્યો ત્યારે આખીએ ન્યાયસભા તેનું સન્માન કરવા અથે સ્વયંપ્રેરણાથી ઊભી થઈ ગઈ.”

અને લોકમાન્યની પેઠે ૭ વરસ કારાવાસની સજાનો શિરપાવ મેળવીને તાત્કાળપુરતો અદૃશ્ય થતો એ પુરૂષોત્તમ જતાં જતાં હાજર રહેલાં સૌના હૃદયોને વલોવતો ગયો, સાની આંખોને ભીંજવતો ગયો, સૌના અંતરમાં દાસત્વની વ્યથાને તાજ કરતો ગયો.

અને ભાગ્યે જ ત્યારે કોઈએ ધાર્યું પણ હશે કે ૭ વરસે નહિ, પરંતુ પાંચીશ જ મહિના પછી, અણુધાર્યા સંયોગોમાં, એ પુરૂષોત્તમ તેમની વચ્ચે ફરી આવી જશે.....

ફેબ્રુઆરીમાં ૧૯૨૪ ના આંતરડાના સફળ ઓપરેશન પછી ગાંધીજીને બિનશરતે છોડવામાં આવ્યા.....

૧૯૨૨ પછીના સાતેક વરસોનો આઝાદીજંગનો ઇતિહાસ એટલે વેરાનમાં લુપ્તપ્રાયઃ બનેલી મહાસરિતાનો ઇતિહાસ.

અસહકારના વિરાટ ઉત્સાહપૂર પછી પ્રગ્નને આરામની જરૂર હો તેથી કે અણધારી રીતે સંકેલાઈ ગયેલી લડતે પ્રગ્નના જીવ ઉપર લગાવેલ કાતિલ ફટકાની ચોટની કળ વળી ગઈ હો તેથી. પણ એ છ સાત વરસો, વિરાટ માનવસમુદાયની દૃષ્ટિએ તો વેરાન જ !—એ દરમ્યાન પણ યુધ્ધના લડાયાં અને જીતાયાં, પણ તે શબ્દોના શસ્ત્રા-સ્ત્રોથી, ધારાસભાઓની ભૂમિ ઉપર. બધારણના ક્ષેત્રોમાં ! રાષ્ટ્રના ઘડતરમાં એ વેરાન કરશે પણ ફાળો આપ્યા વગર વ્યતીત થઈ ગયું એમ કહેવાનો આશય નથી. પણ એમાં જેટલો રસ મુસદ્દીઓને પડે એટલો અને એવો આમજનતાને સ્વાભાવિક જ ન પડે.

સાધન, પાછો જ !

૧૯૨૮ નો પ્રારંભ સાધન કમિશન સામેના બિગ વિરોધથી થયો. હિંદના ભાવિના ઘડતરમાં આખરી અવાજ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનો જ. હિંદીઓ તો માત્ર નિષ્કામ ભાવે સલાહજ આપી શકે. એ શાહીવાદી ભાવના સાધન કમીશનની પાછળ હતી. મહાસભાએ એનો બહિષ્કાર પોકાર્યો અને જનતાએ એ અવાજને ઝીલી લીધો.

‘ભલો ઇરવિન’ (અત્યારનો લોર્ડ હેલિફોક્સ) એ વખતે વાઈસરોય હતો. એણે આખરીનામું કાઢ્યું : હિંદીઓ સરકાર આપે કે ન આપે કમીશન પોતાનું કામકાજ પૂરું કરીને અહેવાલ રજૂ કરશે જ અને પાર્લામેન્ટ એ અહેવાલને આધારે જે પગલાં લેવા ઉચિત લાગશે તે લેશે જ.”

આ આખરીનામા પછી બીજાજ દિવસે એટલે કે ફેબ્રુઆરીની બીજીએ કમીશન મુંબઈ ઉતર્યું અને હિંદે દેશવ્યાપી એક હડતાળથી એનું સામ્રાયું કપું. મદ્રાસ, કલકત્તા અને દિલ્લીમાં પોલિસ અને મેઈની વચ્ચે થોડું ધણું ધર્ષણ થયું તે ખાદ કરીએ તો આખા ભારત-

વર્ષે શુદ્ધ અહિંસાના ધોરણ ઉપર એ કમિશનનો સફળ અને સંપૂર્ણ અહિંકાર કર્યો એમ કહી શકાય.

નોકરશાહીએ દેશની આ તૈયારી જોઈ ને તેનું માથું ફર્યું. લાહોરમાં કમિશનનો વિરોધ કરવા માટે લાલા લજપતરાયની આગેવાની હેઠળ એકત્ર થયેલી લોકમેદની ઉપર લાડીમાર થયો. લાલાજી અને બીજા રથાનિક આગેવાનો પણ દહાણમાં આવ્યા. લાલાજીનું મૃત્યુ પણ, કહેવાય છે કે, આ લાડીમારનું જ એક પરોક્ષ પરિણામ હતું. પરંતુ એ બાબત તપાસસમિતિ નીમવાની પ્રજાએ કરેલી માગણી કદી મંજુર ન રખાઈ. કમિશનનો અહિંકાર ફક્ત જનતાએ નહિ, પણ ધારાસભ્યોએ પણ કરેલ. એ બાબતનું સત્તાવાર નિવેદન કહે છે તે પ્રમાણે “ધારાસભાના આગેવાનો કમિશનનો ફક્ત સત્તાવાર જ નહિ, પરંતુ સામાજિક અહિંકાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લખીને બેઠા હતા.” અને છતાં, ૩૧ મી માર્ચને દિવસે મુંબઈ છોડતી વખતે સર જોન સાઇમને આ મહાસત્ય ઉચ્ચાર્યું; “હિંદના વિવિધ ભાગોમાં વસતી બધી જાતિઓ અને વર્ગો સાથે સંપર્ક સાધીને અમે વિદાય થઈએ છીએ.”

આ જ વરસે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને આરડોલીના યાદગાર અહિંસક સંઘામે અને યશસ્વી વિજયે સરદાર પટેલ બનાવ્યા. ૧૯૩૦ માં આવનાર મહા-લડનની દેશ જાણે પૂર્વ-તૈયારી કરી રહ્યો હતો.

આ વરસની આખરે કલકત્તા ખાતે મળેલ મહાસભા-અધિવેશનના પ્રમુખપદેથી પં. મોતીલાલજી નેહરૂએ “કાનપુર. લાહોર અને લખનૌ ખાતે થયેલ સાઇમન કમિશનના સખ્ત અહિંકારનો ઉલ્લેખ કરીને તેનો પ્રત્યાઘાત ઓંગ્લો-હિંદી માનસ ઉપર કેવો પડ્યો હતો તેનું બ્યાન કર્યું. કલકત્તાના અંગ્રેજી અખબારો વીશ વરસ સુધી “સખ્ત હાથે હકુમત”ની હિમાયત કરી રહ્યા હતા. ‘દાર્જીંગના ઝેલ્લા છટાંક’ સુધી હિંદની આઝાદીની માગણી

સામે .ઝૂઝવાનો તેમનો સંકલ્પ . હતો...નજીકના એક બાગમાં સાધન-કમિશનનો બોજન-સભારંભ ચાલતો હતો ત્યારે મહમદાબાદના મહારાજના મહેલની આસપાસ પોલીસની લાઇનદોરી હતી... લાલાજીની આગેવાની નીચે ડા. આલમ અને ડા. સત્યપાલ જેવા કમીશન-વિરોધી સરઘસને મોખરે નીકળે. એ સરઘસ ઉપર લાઠી-માર થાય. લાલાજી ધવાય...અને પાછળથી મૃત્યુ પામે. આવું બધું બ્રિટનમાં કોઇ પરદેશી હકુમતને હાથે અને તો બ્રિટિશ પ્રબળને કેવું લાગે?...આપણું ધ્યેય આઝાદી છે; એ આઝાદીનું સ્વરૂપ અને મર્યાદા કેવાં હશે એનો આધાર એ ક્યારે અને કેવા સંયોગોમાં આપણને પ્રાપ્ત થાય છે એના ઉપર રહેશે. વગેરે. આ અધિવેશનની સફળતા ઇચ્છતા સંદેશાઓમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા શ્રીમતી સુન-યાત-સેન અને રોમા રોલાં, ન્યુઝીલેન્ડની કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી અને લીગ ઓફ રાઇટ્સ ઓફ મેનના હતા....મહાસભા આઝાદીના રાહ ઉપર આગળ વધતી જતી હતી અને બહારના જગતનું લક્ષ એની લડત તરફ ખેંચાતું જતું હતું.

અલ્ટિમેટમ !

આ અધિવેશને સરકારને એક વરસનું ‘અલ્ટિમેટમ’ આપ્યું. ૩૧ મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૦ પહેલાં જો બ્રિટિશ સરકાર સામ્રાજ્યમાં રહીને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનો દરજ્જો દિંદને નહિ આપે તો “મહાસભા દેશને સરકારની સામે અલ્ટિમેટ અસહકારની લડત આદરવાનો આદેશ આપશે”

મદ્રાસમાં સ્વીકારાયેલ આઝાદીનું આખરી ધ્યેય સિદ્ધાન્ત તરીકે મહાસભા પાસે હતું જ.

આ ઠરાવનો પં. જવાહરલાલે અને શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝે વિરોધ કર્યો: સાંસ્થાનિક સ્વરાજ તેમને જોઇતું નહોતું; અને એક વરસ સુધી તેમને થોભવું નહોતું.....

પણ પ્રજા-ગુહમતિ સરકારને એક વરસની મહેતલ આપવાની તરફેણમાં હતી... કારણ કે પ્રજાના હૃદયે જેને સેનાની તરીકે સ્થાપ્યો હતો એના ઉરમાં હજુ-હા હજુ પણ-બ્રિટિશ રાજતંત્રની સર્જનતામાં વિશ્વાસ હતો....

એ વિશ્વાસ તૂટે... પંડિત મોતીલાલજી અને ગાંધીજી ૧૯૨૯ના ડિસેમ્બરના આખરી દિવસોમાં વાઘસરોય પાસેથી ખાલી હાથે પાછા ફર્યા ત્યારે.

સરકાર યુદ્ધ માટે તૈયાર હતી અને પ્રજા પણ યુદ્ધ માટે તૈયાર હતી. શ્રી જવાહરલાલ નહેરુના પ્રમુખપદે મળેલી લાહોર-મહાસભાની પહેલાના ચાર મહિનામાં, ભવિષ્યની લડાઈને અનુલક્ષીને અનેએ પોતપોતાની તૈયારી કરી લીધી હતી.

વિહલભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે મધ્યસ્થ ધારાસભાએ અખે વખત ફેંકી દીધા પછી 'પબ્લિક સેક્રટરી બિલ'ને વાઘસરોયે એ વરસની વસંતમાં જ એક વટહુકમ તરીકે બહાર પાડ્યું.

મહાસભાએ હિંદુસ્તાની સેવાદળની, વિદેશી કાપડ બહિષ્કારની, મદ્યપાનનિષેદની અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણની પ્રવૃત્તિઓને સખ્ત બનાવી. બ્રહ્મદેશના પર્યટણે જઈ રહેલા ગાંધીજી ઉપર કલકત્તાની પોલીસે વિદેશી કાપડની હોળીના સંબંધમાં, પોલીસ કાયદાની એક પુરાણી કલમ નીચે, મુકદ્દમો કર્યો અને ગાંધીજીને એક દિવસની સજા મળી.

દરમ્યાન બીજે બંને ધરપકડો, જાપ્તીઓ અને જડતીઓ ચાલુજ હતી. મેરઠ રાજકોહ કાવતરાં મુકદ્દમો આજ અરસામાં શરૂ થયો. શ્રી રામાનંદ ચેટરજી જેવા બિન-રાજદ્રારી પુરુષની, 'અંધનમાં હિંદ' એ નામની ડો. સન્ડરલેન્ડની ચોપડી પ્રગટ કરવા માટે ગિરફતારી થઈ. ભગતસિંહ અને દત્તને દેશનિકાલની સજા ફરમાવાઈ. કલકત્તામાં મહાસભાની કારોબારીના સભ્ય શ્રી સુભાષ બેઝ અને બીજા

ઉપર પણ એક રાજદ્વારી મુકદ્દમો આજ વખતે ચાલતો હતો. મુંબઈ અંગાળના શણ-વિસ્તારો, જમશેદપુર પાસેનું ગોમટી અને એવા અનેક સ્થળે આખા વરસ દરમ્યાન મેંજુરોની વ્યાપક હડતાળો એક અથવા બીજે કારણે ચાલુ જ રહી.

અને ૧૪ દિવસના ઉપવાસ પછી જતીન પંજાબની એક જેલમાં રાજદ્વારી કેદીઓના માનવતાના અધિકારને માટે શહીદ થયો. અને રેવરંડ વિઝાયા ૧૬૪ દિવસના ઉપવાસ પછી; બ્રહ્મદેશમાં ૨૧ મહિનાના કારાવાસ પછી છુટેલ આ બુધ્ધભિક્ષુને એક રાજદ્વારી ભાષણને માટે ત્રણ વરસ દેશનિકાલની સજા થયેલી હતી અને કારાવાસમાં માનવતાપૂર્ણ વર્તાવની અને બુધ્ધભિક્ષુના ગણુવેશ પહેરવાના અધિકારની માગણી કરતા એ શહીદ થયો.

આ અને આવી ઘટનાઓના પ્રવાહમાં પં. મોતીલાલ નેહરુના પ્રમુખપદ નીચે કલકત્તાની મહાસભાએ આપેલ એક વરસના અલ્ટિમેટમની અવધિ પુરી થઈ ગઈ અને કુદરતના કોઈ ગેળી સંકેત અનુસાર જ જાણે પં. જવાહરલાલ નેહરુના પ્રમુખપદ નીચે લાહોર મહાસભા મળી. લાહોર અધિવેશનમાં મુકમ્મિલ આઝાદીના ઠરાવ પરની મતગણતરી પણ ૩૧ મી ડિસેમ્બરે ૧૯૨૯ ની મધરાતે બરાબર ૧૨ વાગે જ પૂરી થઈ. અધિવેશનના મંડપમાંથી, મહાસભાના મંડપમાંથી સંકેતો શહેરો અને હજારો ગામડાંઓમાંથી તે વખતે 'ઇન્કિલાબ ઝિન્દાબાદ'નો ગગનભેદી ઘોષ બહયો.

રાષ્ટ્રના હૃદય અને બાહુ જેવી મહાસભાએ સંપૂર્ણ આઝાદીનું ધ્યેય સ્વીકાર્યું હતું. ઉંચી નોકરીઓ, અધિકારણીય સુધારાઓ, સંસ્થાનીક સ્વરાજ્ય વગેરેની ભૂલભૂલામણીમાંથી નીકળીને પ્રજા આખરે આઝાદીના અમૃતસાગરને કિનારે આવી પહોંચી હતી. ...આઝાદી ઉગી નહોતી...પણ આઝાદી માટેનું આખરી બુધ્ધ ઉગ-

વાની મંગલ ઘડી તે મધરાતે ભારતવાસી માટે નજીકમાં, ખડું જ નજીકમાં જોઇ હતી !

‘વિજય ખડુધા તેમને જ વરે છે—જેમનામાં અશક્ય દીસતાં જાહેસો ખેડવાની પંથ શકિત છે.’ એ પં. જવાહરલાલજીના વચનોએ રાષ્ટ્રમાં નવયૌવનનો ઉન્માદ જગાડી દીધો હતો.

અને તે પછી તો થોડાં જ દિવસોમાં, હિમાલયથી સેતુબંધ સુધીનો આખો દેશ

યેહ સર જાવે તો જાવે
પર આઝાદી ધર આવે

એ યુદ્ધગીતથી ગાળી ગઈયો. અહિંસક સેનાઓ નોકરશાહી સામે ઠેર ઠેર સંઘ્રામે ચડી.

ક્યાં વિજયી સામ્રાજ્ય અને ક્યાં નવલકિશોરો એ
ક્યાં નવખંડ મહી સ્વામી ક્યાં પાગલ સેના એ !
તોપ ધડાકે ધરણ ધ્રુજાવે ગિરિ ગરવા ફેડે
અગન જહાજો અરણ્ય વહેાવે દિગ અન્તર તોડે
આલ જાણમાં વિમાન વીંઝી વિનાશ વરસાવે
જલ થલ વ્યોમે પ્રભુપે પણ નિજ પંજો દરસાવે !
ખની ઉત્તુંડ ધમંડથી માનવ મૂંડે પદ રોપે
સર્વભદ્રી નિજ હોજરી ખાતર સકલ સૃષ્ટિ લોપે
તે આજ ઉભા હગમગે, કંપતી દગે

સૌ પ્રાણ સુકાતે ગાત્રે
એ કોમળ કિશોર ભાલે
નિજ કાળ કરાર નિહાળે
જીવે નખર સામ્રાજ્ય ચવાતું
ચિરાટની દાહે

ધન્ય ધરણ એ, ધન્ય મરણ એ, ધન્ય ધન્ય કાંતિ !
ધન્ય લગન એ, પ્રેમ અગન એ, ધન્ય એ આઝાદી
યુદ્ધથી થાકી આલમ ગાશે ધન્ય ધન્ય ગાંધી...

એ દાંડીકૂચ, એ મહાસંગ્રામ, એ ગાંધી-અરવીન કરાર, એ વિજયોત્સવમાં ઝેર રેડતી ભગતસિંહની ફાંસીના સમાચાર, એ કરાંચી મહાસભા, એ ગોળમેજી પરિષદો, એ બીજી સત્યાગ્રહ સંગ્રામ... તે પછીનું થોડું અંધારણીય વેરાન, બીજા વિશ્વયુદ્ધનો પ્રારંભ, પુના ઓફર, ...અને અને એ ઘોરાફરી કે અમૃતાફરી ૮ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨...શું શું સંભારવું અને શું શું ન સંભારવું? યજ્ઞ હજી ચાલુ જ છે...અને ઇતિહાસની પણ સદીએ એટલું તો અવશ્ય ઉચ્ચારી શકાય કે:-

વખત આને દે ખતા દે'ગે તુઝે અય આસ્માન

હમ અલીસે કયા ખતા દે, કયા હમારે દિલમે હૈ?

સ્વાતંત્ર્ય સૂર્યનો

અરૂણ

[રૂઝની એક રૌચક કથા]

: લેખક :

ધનવંત ઓઝા

“જર્મન સિપાહીઓને આજ લગીમાં જે શત્રુઓ મળ્યા છે એ સૌ કરતાં વધારે અડિયલ ને આકરા આ સોવીયેટ સૈનિકો છે.”

કોઇ કમ્યુનિસ્ટનાં મોમાંથી આ શબ્દો નથી ઉપાડી લીધા કે નથી એ શબ્દો કોઇ શાહીવાદી પ્રચારકના, કે જે સોવીયેટ સંઘનાં નામને આગળ ધરીને પોતાની શાહીવાદી ચાલ રમવાના નાકામયાજ ને બાલીશ પ્રયત્નો કરે છે.

એ શબ્દો ખુદ જર્મનીનાં એક અખબારમાંથી લીધા છે. ઉચ્ચારતાં પણ આપણું મોં દુખી જાય એવું એ અખબારનું નામ છે “વોએલકાશર બીઓર્ગકટર.”

અને જર્મન અખબાર જ શા માટે? જર્મન સરમુખત્યાર હર એડોલ્ફ હિટલર પણ આ વાતનો રપષ્ટ એકરાર આ શબ્દોમાં કરે

છે: “સર્વ કાળમાં સૌથી વધારે વિનાશક ક્રિયા શત્રુ સામે આજે જર્મન ફ્રોન્ટને જીતીશું છે.” મોસ્કોનાં રણાંગણે જ્યારે ૧૯૪૧ ના નવેમ્બરમાં હિટલરને શરમાવનારો પરાજય મળ્યો ત્યારે સોવીયેટ સેનાના બહાદુર સિપાહીઓએ જે અભૂતપૂર્વ શૌર્ય દાખવ્યું હતું અને અપાર ભોગ આપ્યા હતા એનાં પ્રમાણપત્ર ૩૫ આ વચનો હતાં. એ પરાજયનો ટોપલો હિટલરે એ કાળે તો માર્શલ ઓટિશના શિરે ઢાળ્યો હતો. પણ એ બિચારાને એ વેળાએ ખ્યાલ પણ ક્યાંથી હોય કે ઓટિશને પણ ઉજ્જવળ ગણાવે એવા હાલ એની સરકારીના એ પછી બરાબર એક વર્ષે સ્ટાલીનગ્રાડનાં પાદરમાં જનરલ રોડીમસેવને હાથે થવાના હતા ?

તવારીખમાં આ પહેલો જ પ્રસંગ નથી જ્યારે રૂસના દુશ્મનોને મોંમાં આંગળાં નાખીને આવા એકરાર કરવા પડ્યા હોય. હિટલર તો બિચારો કુછ બિસાતમાં નથી. મહાન ફેક્ટરિક અને યુરોપીય સેનાનીઓનો શિરોમણી નેપોલીયન પણ રૂસની સરક્ષક તાકાત જોઈને અજન્યબ થયા હતા અને ખેલદિલી ભરેલી જબાનમાં એમણે એ તાકાતને બિરદાવી પણ હતી.

નેપોલીયનનાં પ્રશંસા વચનો

માર માર કરતી નેપોલીયનની યુરોપવિજયી ફ્રોન્ટ મોસ્કો તરફ કૂચ કર્યે જતી હતી. કાણ એને રોક-રોકી શકે ? આગણીસમાં શતકના આરંભ કાળે બોનાપાર્ટના બખ્તરીયા સામે ઉભા રહેવાની કોઈની મગદુર જ ન હતી. એ કાળે બોરોડીનોનાં રણક્ષેત્ર ઉપર એક ભયંકર સંગ્રામ ખેલાયો. એ સંગ્રામમાં પરાજય તો થયો રશિયનોનો. પણ વિજયી ફ્રેન્ચ સેનાનીને રૂસની તાકાતનો પ્રથમ પરિચય મળી ગયો. વિરમયકારક એવું એક વચન નેપોલીયન બોનાપાર્ટે એ કાળે ઉચ્ચાડ્યું હતું. એ ઇતિહાસ નોંધે છે: “બોરોડીનોનાં યુદ્ધમાં રશિયનોએ સાબિત કર્યું છે કે એ અપરાજિત છે.”

અને પછી મોસ્કો સુધી એ સેના પહોંચી જારી. પણ જેટલી દિશ્મત, જેટલી હોંસ ને જેટલો ઉત્સાહ એનામાં પહેલાં હતાં એટલાં તે ન જ રહ્યાં. અને એક દિવસ રાત્રીની અધવચ ક્રેમલિનનાં મદાલયમાં શાંતિની નિદ્રા લેતા ને વિજયનો આનંદ અનુભવતા એ સમ્રાટને સંત્રીએ જાગાડ્યો ત્યારે એને એની ભૂલનો ખ્યાલ આવ્યો. મોસ્કોવસ્કીઓએ પોતાની પ્યારી નગરીને આગ લગાડી દીધી હતી. નેપોલીયનની આંખ ઉઘડી ગઈ. એણે પોતાની સેનાને ઝડપથી પિછે-કદમ માંડવાનાં ફરમાન આપ્યાં. અને જ્યારે કેન્ચ સેના રૂસની સરહદ ઝોળંગીને એ કપરા શિયળામાં ખહાર આવી ત્યારે એના વીસ ટકા જેટલા સિપહીઓ પણ અવશેષમાં રહ્યા ન હતા !

ને તેથીયે પાછળ

તવારીખનાં પાના એથી પણ પાછળ ફેરવો. મહાન ફ્રેડરિકના હાલ જુઓ. સર્વથી આગળ, ધતિહાસના ઉપકાળ સુધી આપ્યા જાય. લાવોનીયન સરદારો સામે અને તાર્તરીના ખાન સામે રશિયનોએ પોતાની આઝાદીનાં રક્ષણ માટે કેવા કેવા ને કેટકેટલા ભાગ આપ્યા છે ?

એ આઝાદી યજ્ઞની વિગતોમાં ઉતરવાનું અહીં સ્થાન નથી. આટલુંજ કહેવું અહીં મુનાસબ છે કે પરચકનો ભય જ્યારે જ્યારે ઉભો થયો છે ત્યારે ત્યારે રૂસના પ્રજાજનોએ કોઈ ત્યાગને મોટો ગણ્યો નથી.

રાષ્ટ્રીય જીહ્વમગારો સામે

પણ માત્ર વિદેશી આક્રમકો સામેજ આવી સરફરોશી, રૂસની જનતાએ, અઢારમાં શતકના અંત સુધી દાખવી છે. રાષ્ટ્રીય જીહ્વમગારો સામે માર્યું ઉંચકવાનું લાન એને હજીએ કાળ સુધી આવ્યું ન હતું.

પણ એ પછી ટાઈટોય જેવા પ્રજાચક્ષુ આર્થ દૃષ્ટાઓના પ્રયાસને પરિણામે અને કંઈક ક્રાંતિવીરોના ભોગને લીધે રાષ્ટ્રીય જીવનગારો સામેયે એ લોકોએ માથું ઉંચક્યું છે. અને એ કાળમાં એમણે જે અદ્ભુત શૌર્ય બતાવ્યું છે એના તરફ સૌ સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમીનાં મસ્તક નમે છે.

ઝારશાહી સામેનાં આ આંદોલનમાં કંઈક પ્રસંગો એવા નોંધાયા છે જે રોમાંચક છે. અને પછી તો જ્યારથી લેનીનની સરદારી નીચે એ લડતનું સ્વરૂપ પલટાયું ત્યારે તો જાણે જુદી જ માટીનાં માનવી રૂસમાં ઘડાવા લાગ્યાં છે.

૧૯૪૧ ના જીનની ૨૨ મી પછી

ભૂતકાળની એવી કથાઓને પણ ભૂત્રાવી દે એવાં પરાક્રમે ૧૯૪૧ ના જીન પછી સોવીયેટ પ્રજાજનોએ ને લાલ સેનાના સિપાહીઓએ કર્યા છે. મોસ્કો, લેનીનગ્રાડ, સેન્નારોપોલ ને સ્ટાલીનગ્રાડનાં યુધ્ધોની જોડ ઇતિહાસમાં ક્યાંયે નહિ જડે.

રૂસના આવા આઝાદી યજ્ઞમાં આહુતિ બની જતાર એવી એક વીરાંગનાની સત્યકથા અને એ પણ હજી ગદ કલની જ, રજુ કરીને સંતોષ માનવાનો મારે રહેશે.

અમર ઇકાટરીના

ઇકાટરીના નામની નારીની આ કથા છે.

એના ગામના લોક જ નહિ પણ સારા યે જીજ્ઞાસુ લોક એને જાણુતા હતા. ઉંચી ને કદાવર એવી ઇકાટરીનાએ સૌની આહવા મેળવી હતી. નિખાલસ ને ઉદાર એવાં દિલને પરિણામે, એને બ્યાજબી ન લાગે એવું કોઈ કામ એ ન કરતી-પછી ભલે એને પરિણામેગમે તેને નાખુશ થવું પડે તો યે.

અને એની જગ્યાન? સીધી ને હૃદયદ્રાવક શેરીમાં જ્યારે બોલતી ત્યારે ધાર્યાં નિશાન એ પાડતી.

એટલે જ એક દિવસે શાંત સ્વભાવના લ્યુબીને એને એક તરફ બોલાવીને કહ્યું: “છકાટરીના પેટ્રીના! તું પ્રભાવશાળી નારી છે. ધરતીનું ધાવણ તું ધાવી છે અને તેથી તો તારું દિમાક સ્વચ્છ ને નિર્મળ છે; એટલે જ તું સદાયે સૌથી આગળ રહે છે.”

આવી છકાટરીના હતી. મોખરે જેમ શાંતિમાં એ હતી એમ યુદ્ધકાળમાં પણ એ મોખરે હતી. માતની આઝાદી જેખમમાં આવી પડી હતી. છકાટરીના કેમ શાંત બેસી શકે ?

છકાટરીનાના ત્રણે પુત્રોને લાલસેનામાં જવાનું થયું. બધા જુવાનોને મોરચા ઉપર જવાનું હતું. પછી ગામની પંચાયતમાં મુખી કાણુ અને ? છકાટરીના મુખી બની.

ઝરમર ઝરમર વરસાદ જ્યારે વરસતો હતો એવાં એક પ્રભાતે જર્મન સેના વીલ્હીનાં ગામડાં ઉપર ત્રાટકી પડી. ગામને સાચવવા ચાલીસ સિપાહીને મુકીને એ સેના આગળ વધી. કાર્લ કલોસ નામનો એક નાઝી અફસર એ સિપાહીઓનો અગ્રણી હતો.

ગામનાં ખેતરોમાં એ ભાષ ફરવા નીકળ્યા. વ્યવસ્થિત ને સંયોજિત એ બધું જોઈને એના મોંમાં પાણી આવ્યાં. દુભાષિયાને પાસે રાખીને એણે છકાટરીનાની મુલાકાત લીધી. કાર્લ કલોસે દુભાષિયાને કંઈક કહ્યું અને દુભાષિયાએ છકાટરીનાને કહ્યું:

“હર કાર્લ કલોસને આ બધું બહુ ગમ્યું છે.”

“મને પણ એમ જ લાગ્યું.” છકાટરીનાએ ઉત્તર આપ્યો.

“આ જમીનમાંથી બસો હેક્ટરે જમીન એને મળશે એવું વચન આપવામાં આવ્યું છે; જો કે એ જમીન ઉપર કામ તો રશિયનો જ કરશે,” દુભાષિયાએ વાત આગળ ચલાવી.

“તેથી શું થયું? એવાં વચનોનું પાલન નહિ થઈ શકે”
 ઇકાટરીનાએ રોપ ભરેલા અવાજે જવાબ આપ્યો.

“સાચેજ આ જમીન એમને બહુ ગમી છે.”

ઇકાટરીના ગામ મોંસરી ભારે હૈયે ચાલી. જાણે એનાં હૃદય ઉપર કારમો ધા પડ્યો હોય એવું દુઃખ એને થતું હતું. પંચાયતનાં કાર્યાલય પાસે એક બાકડાંનાં પાટીયાં ઉપર એ બેસી ગઈ.

“આવા સુખરો શું અમારી મહેનતને પાક ખાઈ જશે?”
 એણે મનોમન કહ્યું. અને પછી કૃત નિશ્ચય એ ચાલવા માંડી. ઘરેઘર એ ફરી વળી ને એણે અધેજ એક સંદેશો આપ્યો: “ભાઈઓ! ખેતર ઉપર કામ કરવા માટે કોઈ ન જતા.”

અને એ સાંજે આખાં ગામના લોકોને પંકડી પકડીને પંચાયતનાં કાર્યાલયના ચોકમાં લાવવામાં આવ્યા. એમની આસપાસ હયાવારબંધ જર્મન સિપાહીઓનું વર્તુળ રચાયું.

સૌથી છેલ્લે આવ્યા કાર્લ ક્લોસ મહાશય. એમના વતી એમના દુભાષિયાએ વાત શરૂ કરી:

“હર કાર્લ ક્લોસને રશિયન લોકો માટે બહુ પ્રેમ છે. એમને એ પ્રેમ અખંડ રહેશે. પણ તમારે તમારી ફરજ ન ચુકવી જોઈએ. તમારે પાક ઉતારવો જ જોઈએ.”

સૌ શાંત રહ્યાં. માત્ર ઇકાટરીનાનો સિંહણુ શો અવાજ ગાજી ઊઠ્યો:

“હા. એમને અમારા માટે પ્રેમ છે—જેવો પ્રેમ વડાઓને ઘેટાં માટે હોય છે એવો! પણ એમણે બાણી લેવું જોઈએ કે અમે મેટાં નથી!”

દુભાષિયાએ આ વચનો ક્લોસ મહાશયને સંભળાવ્યાં. ક્લોસ મહાશયનાં શરીરમાં એક ધ્રુમરી આવી ગઈ. એનો ચેહેરો ઉતરી ગયો. પછી મોં ઉપર એણે કૃત્રિમ હાસ્ય ઉમું કયું અને સિપાહી-

એને કંઈક ફરમાન ક્યું. સિપાહીઓએ અંદૂકો તાકી. એક મશીનગન આ લોકો સામે લાવવામાં આવી.

વાતાવરણ ભયપ્રેરક બની ગયું. બિચારો દ્યુબીન ! એ થરથરી ગયો. “પાક ચોક્કસ ઉતારવોજ જોઈએ. ઇંકાટરીના પણ...” એણે વાતાવરણને નરમ પાડવા કહ્યું.

તરત જ કલોસે કંઈક નિશાન ક્યું. અંદૂકોની નાજો નીચી નમી. મશીનગન દૂર ધક્કેલાઈ. કલોસે દ્યુબીન તરફ સંમતી સૂચક માથું હલાવ્યું.

અને દ્યુબીન બિચારો અત્યંત શરમિંદો બની ગયો. કંઈક મહાન અનાચાર એને હાથે થયો હોય એવો એનો ચહેરો થઈ ગયો.

પણ બીજો દિવસે ય કોઈ કામે ન ગયું.

ઇંકાટરીનાનું ફરમાન બીજો દિવસ ઘરેઘર પહોંચી ગયું: “ઉભા પાકને જલાવી દો ! તમે જો નહિ જલાવી દો તો ગામના લોક એ કામ કરશે ! એ પણ નહિ કરે તો આ છોકરીઓ કરશે ! અને છેવટે હું તો છુંજ ને એ કામ પતાવવા માટે !”

સૌએ એની વાત મંજૂર રાખી.

કલોસ પરિસ્થિતિ પારખી ગયો. ઇંકાટરીના વિના અહીં પાહણું સરખું ફરકે એમ નથી એ વાત એ સમજી ગયો.

એ સાંજે ઇંકાટરીનાને સમજાવવા એ એને ઘેર ગયા.

એથી કંઈ એ બહાદૂર નારીને આશ્ચર્ય ન થયું. એણે એ આવશે એવી ગણતરી કરી જ રાખી હતી. એની પુત્રીઓને તો એણે જંગલમાં સંતાઈ જવા મોકલી પણ આપી હતી.

દુભાગિયાએ વાતનો આરંભ કર્યો. “કાલ કલોસ પાક ઉતરાવવા માગે છે.”

“અમારા પાકનું શું કરવું એ અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ, એમાં તમારી સલાહની કોઈ જરૂર નથી.” ઇકાટરીનાએ તરતજ જવાબ આપ્યો.

“હેર કાર્લ કલોસ કહે છે કે તમારાં ગામની આસપાસની જમીન અને બધી મિલકત એની છે. ડ્રરે એ એને ઇનામમાં આપી છે.”

“હિટલરને અહીં વાવેતર કરવા મોકલો અને પછી જે અનાજ પાકે એ ભલે એ ઇનામમાં આપતો.”

કાર્લ કલોસે એના ચાણકનો એક સપ્ન દ્રષ્ટો ઇકાટરીનાના ચહેરા ઉપર લગાવી દીધો. ઉઝરડાયેલા ચહેરામાંથી લોહી વહેવા માંડ્યું. કલોસ ઘર બહાર નીકળી ગયો.

“એને ખતમ ન કરી નાખતા. એને તાબે કરો. પછી જ એને મારી નાખીશું.” દુભાષિયાને આવું ફરમાન કલોસ આપતો ગયો.

થોડીવારે એ સિપાહી સાથે દુભાષિયો આવ્યો. એણે ઇકાટરીના આગળ એક કાગળનો ટકટો ધર્યો ને સહી માગી.

ઇકાટરીનાએ એ કાગળ વાંચ્યો. “મેં કામે જવાનું ફરમાન નથી લખ્યું. હું શાને સહી કરું?” ઇકાટરીનાએ કહ્યું.

“ઇકાટરીના! હું જાણું છું કે તારે પુત્રીઓ છે. જે તને એને માટે પ્રેમ હોય તો આના ઉપર સહી કરી આપ.” દુભાષિયાએ કહ્યું. ઇકાટરીનાનાં મનમાં મંથન ચાલવા માંડ્યું. એણે પુત્રીઓને સંતાવા તારી જવાની સૂચના તો આપી દીધી હતી. તોયે શું એ પુત્રીઓ આ પિશાચોને હાથ પડી ગઈ હશે? ખૂબ ખૂબ વિચારતે અંતે એણે જવાબ આપ્યો: “અમારી પુત્રીઓને પ્રમાણિક પુરૂષોને માન આપવની અને બાવલાઓનો તીવ્રકાર કરવાની તાલીમ અમે

આપી છે. તમારા જેવાઓને એ બરાબર પહેંચી વળશે.” આમ કહીને એણે એ કાગળનો ટુચો ટરી દુભાપિયાના ચહેરા તરફ ફેંક્યો.

દુભાપિયાએ તરતજ ફરમાન આપ્યું; “એને નવસત્રી કરો! અને પછી એને બહાર રસ્તા ઉપર ધંકેકલી દો!”

ભૂખ્યાં વડ્ડોની જેમ સિપાહીઓ તૂટી પડ્યા. ઇકાટરીનાનાં વસ્ત્રો એમણે ખેંચી કાઢ્યાં. એના લાંબો ચોટલો એની પીઠ ઉપર પથરાઈ ગયો. એ ચોટલાને દુભાપિયાએ સળગાવ્યો.

“તને આખી ને આખી શેકી નાખીશ, કુલટા!” એણે કહ્યું.

ઇકાટરીનાએ મજબૂત મુઠ્ઠી વાળી ને દાંત બીડ્યા. એ શાંત રહી.

અને એ રાતમાં ઇકાટરીનાનાં મકાનમાંથી ચીસ - કારમી ચીસ - સંભળાઈ.

આખું ગામ એના ધર આગળ એકઠું થયું.

“કુત્તાઓ! ઇકાટરીનાને એ લોકો ત્રાસ આપે છે!”

ધીમે ધીમે ચીસ ધીમી પડી ને અંધ પડી.

ગામના સૌ લોક જે હાથ પડ્યું તે લઇને જંગલમાં ન સીંચ્યા.

એ દિવસ પછી ઇકાટરીનાનું શબ લઇને લ્યુશીન છુપાએલાં લોક પાસે આવી પહોંચ્યો.

ગંભીર વાતાવરણમાં એની ઉત્તર ક્રિયા કરવામાં આવી. સૌએ એનાં ખુનનો બદલો લેવાના શપથ લીધા.

ને થોડાજ દિવસમાં ગામના લોકો કુહાડી અને પાવડા જેવાં

જે કંઈ હથીયાર હાથ આવ્યાં એ લાદને ગામ ઉપર બિતરી પડ્યા.
એકે એક જર્મનનો એમણે વધ કર્યો.

છોકાટરીના જેવી વીરાંગનાઓ કે વીર પુરૂષો સેવીએટ સંઘમાં
વિરલ નથી. સામાન્ય નિયમ જેવા આવા તે લોક છે. સેવીએટ
સામે માથું અકાળીને નાઝીઓ ક્યાંથી વિજયને વરવાના છે? અને એ
નાઝીઓનો પરાજય થશે પછી, શાહીવાદીઓનો એ છેલ્લો ભુરજ
તૂટશે પછી, દુનિયા ઉપર ગુલામી કે પરતંત્રતા ક્યાંથી નભવાનાં છે?
પછી તો જગત ઉપર આઝાદીનો સૂર્ય સોળે કળાએ ખીલશે. એ
આઝાદી સૂર્યના અરૂણ સમા સેવીએટ શૌર્યને આપણે વંદના કરીએ.

અણનમ ચીન

આઝાદી !

એ શબ્દનાં નામ ઉપર જન ન્યાયાવર કે નારા સંપૂર્ણહૃદયે કયા દેશમાં નથી પાક્યા ? પણ ઇતિહાસમાં જો કોઈ દેશનાં સંસ્કારમાં જ આઝાદીની સાચી લાવના ભરી હોય તો એ ચીનમાં જ. ખીજાની સ્વતંત્રતાની જંને દરકાર નથી, પોતાની સ્વતંત્રતાની વાત કરવાનો એવાએને શો અધિકાર છે ? ચીનનો ઇતિહાસ તપાસો. એ ઇતિહાસ પોઠ્ઠા પાડીને કહે છે કે : “ચીનને ખીજાઓની ભોમ ખપતી નથી. કોઈનાં સ્વાતંત્ર્યનું ભક્ષણ એને કરવું નથી અને એજ રીતે પોતાનાં સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ એને કરવું છે”

ત્રણ ત્રણ હજાર વર્ષથી ચીનની સંસ્કૃતિ ફાલી ને પુલી છે. કાળના ગર્ભમાં નજર કરીએ, એ જ.સો ત્રણેયો વર્ષના એક ગાળા

સીવાય, ચીની પ્રજાએ કે એના શાપકોએ બીજા કોઈ પ્રદેશ ઉપર કુદૃષ્ટિ નથી માંડી.

ચીની રાજકારણના પહેલા સિધ્ધાંતો રચનાર કોન્ફયુસીઅસ હતો. એ સંત પુરુષનાં પગલે પગલે એ પછીના રાજપુરુષો મહદ અંશે ચાલ્યા છે.

આવા સંસ્કારમાં ઉછરેલા ચીની જનતાને સ્વાતંત્ર્ય યુધ્ધ ખેલવાનો પહેલો મહાન અવસર કોરીઆમાં આવ્યો. ઓગણીસમાં શતકનાં ચોથા દશકામાં કોરીઆ જાપાનની એડી નીચે ગયું. ત્યારથી આજ લગી એ નાનકડા પ્રદેશની બહાદુર પ્રજા નિરંતર આઝાદીજંગલ ખેલી રહી છે. કોરીઆની સંસ્કૃતિનો નાશ કરવા જાપાન ત્યાં જાપાની ભાષામાં કેળવણી આપવાના પ્રયત્નો કરે છે અને નિષ્ફળતા મેળવે છે. ત્રાસ ને જીલ્મનો કોઈ પાર ત્યાં નથી અને તોયે એ વીર પ્રજા 'મીન' કહેતી નથી. નાનાં નાનાં બાળકો ઉપર ચાલુકના કટકા પડે તોયે 'જાપાનની જય !' ખેલવાની એ ના પાડે છે. ને 'અમર રહો માત કોરીયા' નો નાદ એ ગબ્બે છે.

કોરીયાના આ સંગ્રામ પહેલાં જાપાન સામે પોતાનાં સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા કાળે ચીનને ત્રણ ત્રણવાર ઝઝૂમવું પડ્યું હતું.

પણ ચીનને એક રાષ્ટ્ર બનાવનાર એવો આગેવાન તો સન-યાટ-સન જ થયો. એણે શોષિતોનાં હિત તરફ નજર માંડી. એણે જીનાં તંત્રને ભાંગી નાંખ્યું. એણે પ્રજાસત્તાક ચીનની સ્થાપના કરી.

સન-યાટ-સનના કાળમાં ચીન બળવાન બન્યું. પછી એનાં અવસાન પછી ચીનમાં આંતરિક કલહો ઉભા થયા. એના ઇતિહાસમાં આપણે ઉતરતા નથી. એ આંતરિક કલહોનો લાભ લઈને જ તો જાપાન મંચુરીઆ ગળી ગયું અને ચીનના કેટલાયે ભાગ ઉપર એણે આધિપત્ય મેળવ્યું. એ કાળે ચીનમાં એક એવો આગેવાન હતો અને એક એવો પક્ષ હતો જે રાષ્ટ્રીય એકતા સ્થાપવા

માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરેલો હતો. માવ-ત્સી-તુંગ એવું એ આગે-નતું નામ હતું. “રાષ્ટ્રીય ઐક્ય વિના જાપાન સામે સફળતાની આશા રાખવાનો કશો જ અર્થ નથી. ભણે આપણી વચ્ચે મતભેદો હોય, ભણે એ મતભેદો ગમે તેટલા તીવ્ર હોય, પણ જાપાની આક્રમણ સામે તો આપણે એક થઈને જ લડવું જોઈએ.” આવા એ આગેવાનનાં વચનોં હતાં

આવા આવા ઐક્યના અનેક પ્રયત્નો ૧૯૩૭ સુધી નિષ્ફળ જ ગયા. અને એ કાળ પછીથી ચીન એ કતાર બનીને જાપાન સામે રણે ચડ્યું છે.

અને ત્યારથી ચીને જાનતાનાં યુદ્ધને અજબ જેવો પરીચય આપ્યો છે. ગેરીલા લડાઈની કળાને એણે જે રીતે વિકસાવી છે એનાથી દુનિયાના સૈા સેનાપતિએ વિસ્મય પામ્યા છે. ‘ધીખતી ધરા’ની જે નીતિએ હિટલરનાં દળોને સોવીયેટ સંઘમાં હાથ ધસતાં કર્યાં છે એ નીતિનો સફળ અને સૈાથી પહેલો અમલ આ ચીની બહાદુરોએ કર્યો છે.

જાપાન સામે પાંચ પાંચ વર્ષથી ઝડપતા આ વીરોની યુદ્ધ-પધ્ધતિનો આપણે અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. જાપાન ત્યારે આપણે દરવાજો ઉલ્લું છે ત્યારે એના પાઠ આપણે લેવાના જ છે.

ચીનની લાલ સેનાના મુખ્ય સેનાની માવ-ત્સી-તુંગના શબ્દો-માંજ આપણે એની રણુચાત કરીએ:-

“આ યુદ્ધની વ્યૂહરચના યુક્તિ-પ્રયુક્તિનાં યુદ્ધની હોવી જોઈએ... એ સીધી લડાઈ ન હોય. એને! મોત્સ્યો ખૂબ લાંબો, નિરંતર પરિવર્તન પામતો અને અચોક્કસ હોવો જોઈએ. આ વ્યૂહરચનાના વિજયનો આધાર એની પ્રવાહિતા ઉપર જ છે મુશ્કેલ પ્રદેશોના અનુકૂળ એવી આ વ્યૂહરચના છે. એમાં ઝડપી આક્રમણ થાય ને.

ઝડપી પિછેહઠ થાય. એમાં સેના ઝડપથી એકત્રીત થાય ને ઝડપથી વિખરાઈ જાય.”

આ યુદ્ધ-પદ્ધતિને ગેરીલા યુદ્ધપદ્ધતિ ગણાવવામાં આવે છે. પણ આ માત્ર ગેરીલા યુદ્ધપદ્ધતિ નથી. એ તો એક એવી પદ્ધતિ છે કે જેમાં ગેરીલા-પદ્ધતિનાં અને વર્તમાન-યુદ્ધ-પદ્ધતિનાં લક્ષણોનો સમન્વય થયે છે. ચીન પાસે વર્તમાન પદ્ધતિને અનુરૂપ પુરો સાધનો નથી. પણ તેની પાસે સિંહની છાતી છે. એ આત્મવિશ્વાસ ગુમાવે તેમ નથી. ગમે તેવા કપરા સંજોગોમાં પણ લડવા એ તૈયાર થાય અને એમાં વિજય મેળવ્યા વિના એ ન જાયે.

આવાં આ ચીનની સેના-લાત્ર સેના-પણ વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. એ લૂંટફાટ ન કરે. એ ત્રાસ ન આપે. એ સેનાની શિસ્તના ત્રણ સાદા નિયમો છે: (૧) ફરમાનનું તત્કાળ અનુસરણ કરે; (૨) ગરીબ કિસાનની કોષપણ મિલકત જપ્ત ન કરે; (૩) જમીનદારોની જપ્ત થયેલી મિલકત તત્કાળ સરકારને હાથે કરે.

એ સેના માટે ત્રણ ફરજ મુકરર કરવામાં આવી છે.

૧. મરણ પર્વત લડે.

૨. જનતાને સશસ્ત્ર કરે.

૩. નાણાં ઉધરાવી સરકારને સોંપે.

અને આ સેનાના ધ્યાનમંત્રો પણ ટેટલા સરસ છે ! આ રહ્યાં એ ધ્યાન-મંત્રો:

૧. દુશ્મન આગળ વધે તો આપણે પિછેહઠ કરી જવી.

૨. દુશ્મન જે સ્થિતિ બનીને છાવણી રાખે તો આપણે તેને ત્રાસ આપીએ.

૩. દુશ્મન યુદ્ધથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે આપણે આક્રમણ કરીએ.

૪. જ્યારે દુશ્મન પિછેદક કરે ત્યારે આપણે આગળ વધીએ.

હિંદના આઝાદી જંગને ચીનનો સંદેશ સાફ છે. ઐક્ય વિના આઝાદી સંભવે નહિ અને આઝાદી વિના વિદેશી આક્રમણનો સફળ સામનો થઈ શકે નહિ એ સત્યનો પાઠ ચીન આપણને આપે છે.

પણ ચિત્તના શાહીવાદીઓ દિંદ ઉપરની પકડ દીવી પાડના નથી અને જાપાનના સામનાની સામે આક્રમણ કરવાની વાત કરે છે. પણ અલ્લદેશમાં આજે કીડીવેગે જે પ્રવૃત્તિ ચાલે છે એ નથી અતાવતી કે અસંતુષ્ટ એવા દિંદ જેવડા મહાગજને પીઠ ઉપર રાખીને એ આક્રમણ ક્યાંથી કરવાના છે ? હિંદી યૂંચનો ઉકેલ કરવાની ફરજ દુનિયાનાં પ્રગતિશીલ બળો ચિત્તના શાહીવાદને પાડશે જ અને એમાં ચીનનો હિસ્સો નાનો સૂતો નહિ હોય.

જનરાણીઓ આંગ-કાઠ શેકે એવા પ્રયત્નનો આરંભ તો એમની હિંદની મુલાકાત વેળા પણ કર્યો જ હતો ને ?

પણ શાહીવાદીઓને અત્યારની મનોદશા પાલવશે. જાપાન જે આક્રમણ કરે તો મલાયા, સિંગાપોર કે અલ્લદેશની જેમ આસામ કે અંગાળ ખાલી કરવામાં એમને કાઠ નડતર નહિ નડે. પણ આ દેશ આપણો છે. આપણે એમના જેવી વલણ અપત્યાર નહિ કરી શકીએ. જે જાપાનનું આક્રમણ આવે તો એનો સામનો કરવા આપણે એકત્રિત ને સંગઠિત બનવું જ જોઈએ.

એવી રીતે ઐક્ય સ્થાપીને, સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમથી ચીનના આપણા મહાદુર પડોશીઓને એમના સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધમાં આપણે સંપૂર્ણ સહકાર આપીએ.

૫. જ્યારે દુશ્મન પિછેદક કરે ત્યારે આપણે આગળ વધીએ.

મલેરીઆ

માટે

કિંવ ના ઈ ન

નું સ્થાન મેળવનાર
પ્રસિદ્ધ — અકસીર

ડીટા મા

સફેદ

○

ગોળીઓ

વૈદ્યો, ડોક્ટરો, ડીસ્પેન્સરીઓ
હિંશથી વાપરે છે.

— ખાસ પેકીંગ —

૫૦૦ ગોળીના રૂ. ૮-૧૪

૧૦૦૦ „ રૂ. ૧૬-૮

વેપારીને ડઝનના ભાવ પર
કમીશન

તાકીદે પુછાવે.

પર બરલલી તથા મહાદેવ
સુધારી શક્તિ ટકાવે છે.
તાવ મટે છે-અટકે છે

બેજ દિવસમા ફાયદો

૧૦૦ ગોળીના રૂ. ૧-૧૪
૨૫ „ રૂ. ૧-૧૦

આ જે

ફાર્માકલ કંપની

સેન્ટ્રલર્સ્ટ રોડ-વેરડ.

૩૧૧, કાનજી મેનસન-મુંબઈ ૪.

— સર્વત્ર મળે છે —

ટે. નં. ૨૦૯૬૪

આઝાદીની યજ્ઞરાણી

કયા પ્રદેશમાં આજે સાચાં અને
ભીષણ સ્વરૂપે પ્રજાળી રહી છે?

દુનિયાભરમાં સાચી સ્વતંત્રતા એક માત્ર
સોવીયેટ સંઘમાં જ છે અને તેથી જ એને
એની રક્ષાની આવી અદ્ભુત તમન્ના છે.

આવા આ સોવીયેટ જનસમુહના રાહબર

સ્ટાલીન.

: લેખક :

ધનવન્ત ઓઝા

વિષે રસ-ભરપૂર ને પ્રેરણાદાયી માહિતી આપતી
યુધ્ધ-પુસ્તિકાની નવી શ્રેણીની છ આનાની કીંમતની
(વાર્ષિક લવાજમ સાડાચાર રૂપીઆ) પહેલી પુસ્તિકા
વાંચ્યા વીના તમને નહિ ચાલે

: લખો ;

ધનવન્ત ઓઝા; સંચાલક; યુધ્ધ-પુસ્તિકા
વિદ્યા-વિલાસ; ૧૦ મો સ્તરો; ખાર; સુંમધ.

શિયાળામાં

આપના

દિલને અને દિમાગને પ્રકૃલ્લ

અને તરબતર બનાવવા

'સુવર્ણ જીવન'

કાયાને સાંધે સાંધે ચેતના પુરે છે

ગુજરાત આયુર્વેદિક

કર્મસી

૪૪૬, કાલબાદેવી—સુબર્ષ: ગાંધી રોડ, અમદાવાદ,

હાઇ રોડ, સુરત: સર લાખાજીરાજ રોડ રાજકોટ,

મોંબાસા, વડોદરા અને કરાંચી.

મહિનાઓના વપરાશ પછી.....

આ ર્ય ન

ઉત્તમ દુધ ધ્રશ તરીકે સાખીત થઈ ચૂકયું છે, દાંતના દરેક ભાગને સાફ કરે છે, મજબૂત બનાવે છે. ધ્રશનો આકાર દાંતના પ્રતિષ્ઠિત ડો. ધારગલકરની સૂચના મુજબ રાખવામાં આવ્યો છે.

★ એકવાર અજમાવી જોજો ★

તમામ પ્રકારના ટોયલેટ

અને ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ ધ્રશીઝના

બનાવનારાઓ.

ધી આર્યન ધ્રશ કંપની

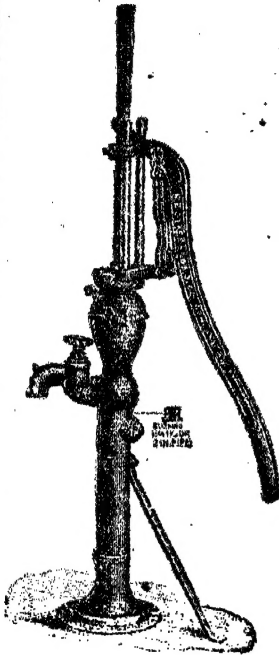
દાદર, મુંબઈ. ટેલીફોન ૬૦૮૧૭

સોલ એજન્ટ : કલાપી સ્ટોર્સ, સ્વદેશી માર્કેટ

મુંબઈ—૨

પાણી! પાણી! પાણી!

યુદ્ધના સંજોગોમાં તમારા બંગલામાં
બોરીંગ કરાવી પાણીની ખીડા દૂર કરો

★
કુવાઓ સાફ કરવા
માટે એન્જીન સાથે
પમ્પ ભાડે મળશે

દરેક પ્રકારના પમ્પ એટલે કે:-
હેલિકોપ્ટર, હેલિકોપ્ટર, હેલિકોપ્ટર,
મેટીક, ફાયર ફાઇટીંગ, હિન્દુસ્તાન
લિક્વિડ એન્ડ ફોર્સ પમ્પ સ્ટાન્ડર્ડ
તથા ફેક્શનલ હેલિકો મોટર્સ:-

વધુ વિગત માટે લખો અથવા મળો

હિન્દુસ્તાન વોટર સપ્લાઈ કું.

એન્જીનીયર્સ, મશીનરી ડીલર્સ અને
બોરીંગ કોન્ટ્રાક્ટર્સ

ફોન
૨૦૭૧૭.

૪૫-૪૭, એપોલો સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ,
મુંબઈ.

ટેલીગ્રાફ
"HOUSEWATER"

રસોઈમાં અનેરો સ્વાદ અને મધમધતી
સોડમ લાવનાર

● સ્વાદનો પ્રાણ ●

હીંગ

અરસલ, ખડા, રસ વગેરે પ્રકારની ઉત્તમ
હીંગના જથ્થાબંધ વેપારી

આ ઉપરાંત

કેસર-કસ્તુરી

ખરાસ-કપુર

લવીંગ-તજ

અને

૨. નં.

૨૩૩૭૮

સાબુચોખા

એકવાર ખાત્રી કરી જોજો
જથ્થાબંધ તથા છુટક મળવાનું સ્થળ

ડા. વલ્લભદાસ તેજપાળ

૨૧૬, સેન્યુઅલ સ્ટ્રીટ, વડગાદી, સુબા, ૩.

